

M

194.436

GRÓF TISZA ISTVÁN EMLÉKEZETE

EMLÉKBESZÉD,

A M. TUD. AKADÉMIA 1920 MÁJUS 9-ÉN TARTOTT KÖZÜLÉSÉN

ELMONDTA

BALOGH JENŐ

Dr. IVÁNYI DOLA

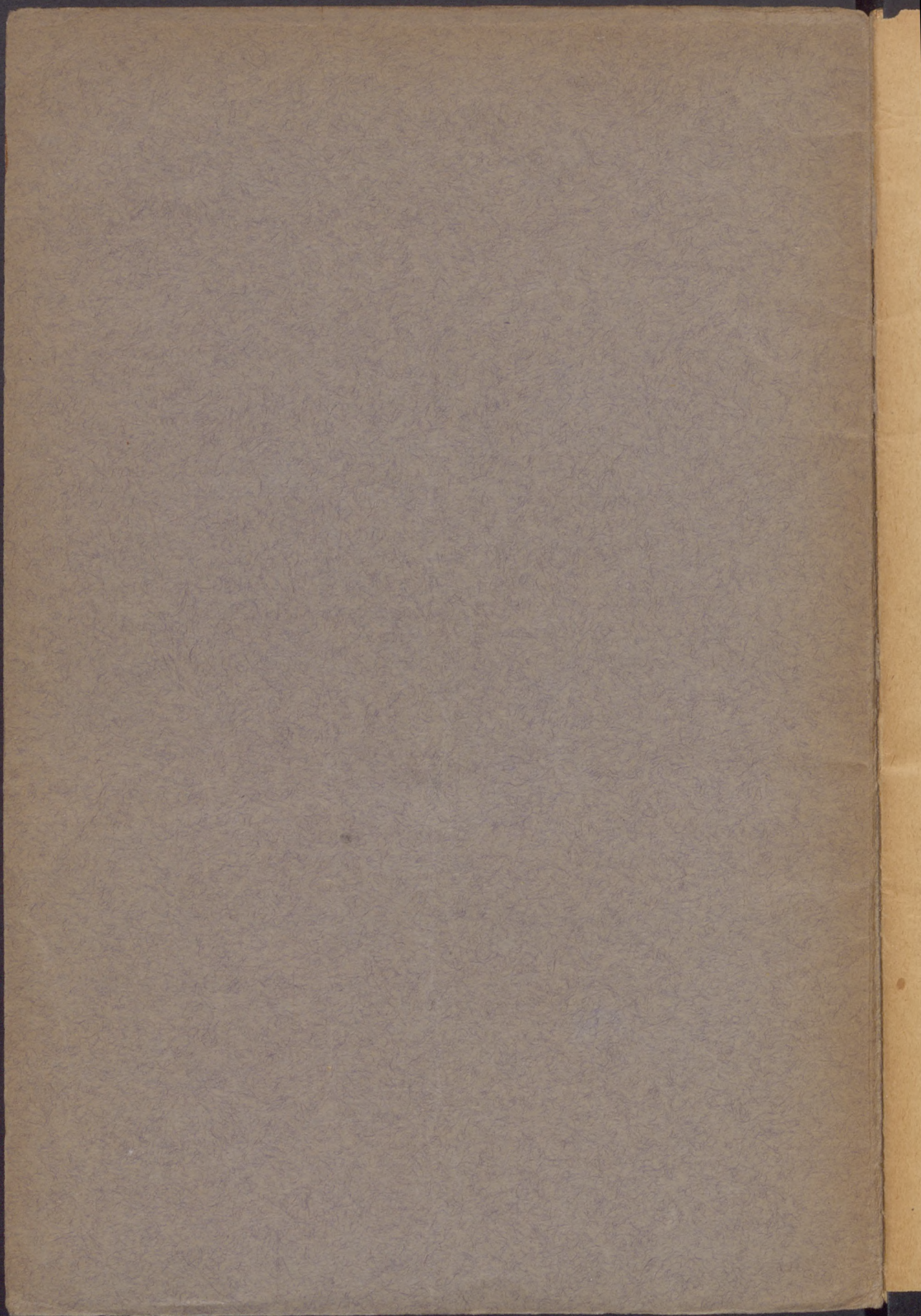

BUDAPEST, 1921

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

KIADÁSA

GRÓF TISZA ISTVÁN EMLÉKEZETE

ÉMLÉKBESZÉD,

A M. TUD. AKADÉMIA 1920 MÁJUS 9-ÉN TARTOTT KÖZÜLÉSÉN

ELMONDTA

BALOGH JENŐ

DR. IVÁNYI BÉLA

BUDAPEST, 1921

FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA

KIADÁSA

M 194.436

Országos Széchényi Könyvtár

Leltári szám:

VII00 - 14.454 / 1964

FRANKLIN-TÁRSULAT, NYOMDÁJA.

BEVEZETŐ.

A nemzetek sorsát a Gondviselés intézi.

Ez küldte azt a legnagyobbat is, a ki felébressze a magyart hosszú dermedtségéből.

A Gondviselés rendel időről-időre hivatott vezért, a ki nemzetét a reá váró veszedelmekre figyelmeztesse, kába vagy gonosz lelkű álprófétáktól óvja, ha a nemzet vesztébe rohan, az örvény szélén visszatartani megkísérelje és *ha a nemzet követi őt*, irányítsa, vezesse.

Évszázadoknak annyi vérzivatarja között a magyarnak vigasztalása, bátorító, felemelő, erőt adó tudata, hogy nemzete számára az Úristennek gondviselő kegyelme többször rendelt már ilyen férfiakat. Az igaz, hogy a nemzet többsége néha nem követte a hivatott vezért és csak holta után ismerte fel és tisztelte a Nagyt.

Tudom, hogy *a legnagyobbat állítom*, a mit emberről mondani lehet, a mikor teljes meggyőződéssel vallom: *ilyen államférfiú volt az, a kinek emlékezetére ma összegyűltünk.*

I. EGYÉNISÉGÉNEK JELLEMZÉSE.

Tisza István egyéniségének jellemzése méltó feladat lesz a legmélyebb lélekbúvár és a legnagyobb író számára. Nálam hivatottabbak évszázadok múlva is többször foglalkoznak majd vele.

A lélekbúvár megkísérli majd behatóan elemezni: minő értelmi és erkölcsi tulajdonságokat kapott lelki átöröklés útján, mit vett át környezetéből vagy nevelés által; mint hatott rá a nagy magyar Alföld és annak népe, melynek körében gyermek- és ifjú-korának boldog éveit töltötte, melynek áldott földjén kezdte tanulmányait és közpályáját; mit meritett tanulmányából és mit a saját geniejéből?

Feladatom szempontjából mindez mellékes.

Ez emlékbeszéd szűk keretében nem írhatok sem politikai történelmet, sem életrajzot. Csak arra tehetek kísérletet, hogy *vázlatosan* méltassam halhatatlan emlékü tiszteleti tagtársunknak emberi és államférfiúi nagyságát, s azután, az elfogulatlan kortársak és az utókor előtt iparkodjam megértetni

ez ő történelmi küldetését és magyar faja érdekében vivott küzdelmeit.

A többi feladat megoldása más dolgozatok tárgya lesz.

*

Széchenyi István és Deák Ferencz mellett Tisza István is nemzetének és fajának egyik legkiválóbb «representativ man»-je.

Kemény magyar. Jövőjét, sőt ha kell, életét is feláldozza hazájáért. Megalkuvást nem ismer, rendíthetetlen és hajthatatlan akkor, ha nemzetének életbe vágó érdekei forognak kockán.

Islenadta nagy tehetségekkel megáldott, rendkívül tanult és okos államférfi.

Nagy ember. Jellemszilárd, lelkiismeretes, jószívű, nemes gondolkodású, lovagias. Aki őt megismerte, látta, hogy «**az ember nagyobb volt benne**» az államférfiúnál is.

A munkának fáradhatatlan fanatikusa.

«Hitben, erkölcsben és cselekedetekben a legtökéletesebb keresztény».¹

A magyar
faj kiváló
tulajdonsá-
gainak meg-
estesülése
volt.

A mi *nemes* és *derék*, a mi *erős* és *maradandó*, ennek a mi fajunknak legkiválóbb egyéniségeiben egy ezredéven át kifejlődött, mindabból sok tulajdonság ritka tökéletességben volt benne feltalálható.

Különösen a legnemesebb *erkölcsi* és a legkiválóbb *értelmi* tulajdonságok egyesültek benne.

Erkölcsei és
értelmi tu-
lajdonságai.

Tisza István minden időkben példányképe marad a magyar hazaszeretetnek, értelmiségnek, kötelességérzetnek, akaratérőnek, szorgalomnak és munkabírásnak, lelki nemességnek és lovagiasságnak.

Fő jellem-
vonásai.

A legszebb szavaknál, a legfényesebb írásműveknél meggyőzőbben cselekedetei, egész élete bizonyítják, hogy minden döntő elhatározásánál, minden fontos tettében kettő vezetett. Egyéniségének tehát két fő jellemvonása volt: gondviselés-szerű, nagy *küldetésének tiszta tudata* s ebből folyó *kötelességérzete és magyarsága*.

Magyar-
sága.

Magyar nemzeti érzése olyan tiszta és erős volt, mint bármelyik nagy államférfiunké az Árpádok kora óta.

Erős fajmagyar érzését bizonyítja: szeretete a magyar nép és a magyar költészet iránt.

Műveltsége, tanultsága, egész felfogása *magasabban* álltak az átlagos hazai viszonyoknál.

És mégis *annyira magyar* volt, hogy egyéniségéhez az illett igazán, mikor boldog fiatal korában csendesen pipázgató alföldi *magyar* munkásokkal és kisgazdákkal nyári estéken elbeszélgetett (amit évtizedek múlva is ragyogó szemekkel beszélt el barátainak), vagy mikor lakóhelyétől a harmadik községben *a falu népével együtt* egész éjjel oltotta a tüzet, vagy a mikor maga ápolta a kolerás beteg *magyar* falusi munkást.

¹ *Kozma Andor* társunknak helyes megállapítása: *A test fel-támadása* cz. cikkében. B. H. 1920 ápr. 10.

A ki Arany Jánost nemcsak legtöbbször tartotta, hanem igazán kedvelte: annyi költeményét könyv nélkül tudta és szűkebb körben annyszor idézte¹ is, az nemzeti érzésében s egész gondolatvilágában *fajmagyar* férfi volt.

A magyar fajban rejlő értelmi és erkölcsi erőket, valamint a magyar földnek hatását vigasztalóan bizonyítja, hogy az áldott nagy magyar alföldnek szép nagy rónasága, melyen az ő születése előtt félszázaddal legnemzetibb költőnk született, nevelte fel, látta el emberismerettel, magyar fájának mélységes szeretetével és vértette fel a haza és a nemzet számára államférfiúi pályájának annyi tulajdonságával Tisza Istvánt.

«A csendes földművesnek pihenő tanyáján»² növekedett szegény fiú, a ki hamuban tanulta a betűvetést és csak azért «adta fejét a bölcs tudományokra», mert «mikor a markot hajtani kezdte,»² a testi munkára gyengének bizonyult: ez a szegény fiú éppen úgy a magyar fajnak legremekőbb példányai közül való, mint a szomszéd falu kastélyában született államférfi. Az alacsony házban született gyermek és az évszázadokon át virágzott nemesi és főnemesi családoknak sarjadéka származásban s testi erőre nézve ellentétek, de mind a ketten ugyanannak a magyar értelmiségnek és a lelki nagyságnak példaképei s mostani nyomorúságos állapotunkban is a *magyar jövőnek bizonyosságai és reménysége*.

Nem veszhet el az a faj, a melynek hanyatlása korában is olyan fiai vannak, a kik a mellett hogy nemzeti érzésük, egész egyéniségük *fajmagyar*, az emberi művelődésnek legmagasabb fokára tudtak emelkedni s a legmagasabb eszményeket tűzték maguk elé és érték el.

Csak az Ur Isten tudja: felsőbb sugallat folytán vagy mély értelmének erejéből, Tisza István teljesen átértézte *történelmi nagy küldetését* és úgy fogta azt fel, mint a Gondviselés parancsolta *kötelességet*. Felismerte küldetését.

Szó szerint áll róla, a mit *Szemere Bertalanról Csergery* írt (Magyar státusférfiak és szónokok könyve): «Érezte a hivatás szentségét a haza érdekeit intézni... Nála ez nem szerep, nemcsak a nap dolga, valami szent kötelesség volt.»

Történelmi hivatásának felismerése magyarázza rendkívül élénken kifejlődött *lelkiismeretességét*, a miről késő nemzedékek is, különösen jövőnk reménye a *magyar ifjúság mindenkor példát vehetnek*. Kötelesség-érzete.

A mit kötelessége gyanánt felismert, azt habozás nélkül teljesítette.

Mellékes volt előtte, minő következményekkel járhat a kötelesség teljesítése az ő pályájára, jövőjére, sőt egész életére. Kerülte a népszerűséget.

A népszerűséget soha sem kereste, sőt — éppen úgy,

¹ Saját megfigyelésem és *Kozma Andornak* érdekes visszaemlékezése: *Görgey és Tisza István*. Budapesti Hírlap. 1919 október.

² Arany Jánosnak *«Enyhülés»* és *«Vásárban»* című költeményeiből.

mint Széchenyi — valósággal *kerülte*. A saját politikai jövőjére semmi súlyt sem helyezett.

Előtte csak az a kérdés lebegett: mit követel kötelessége? Ha ezt tisztán látta, tudta: *«nem ismért a kerek világon semmi egyebet, mint lelkiismeretének parancsszavát.»*¹

Megkapó, a mit a választójogi javaslatnak 1913. évi képviselőházi tárgyalása alkalmából — nála szokatlan meghatottsággal — mint képviselő mondott.² «Az ember dolga — így szólt — a becsületes igyekezet, a siker magasabb hatalmak kezében van.»

Ha egész életében sikertelenül fáradt is, azzal nyugtatja meg magát, hogy kötelességét teljesítette. De annál nagyobb a hálája az «Uristen kegyelme» iránt, ha feladata betöltésével egyúttal elérte az óhajtott eredményt is.

Minden időknek egyik legremekőbb könyve: «*A Krisztus követéséről*» szóló munka fejezi ki ilyen magasztosan a hívő keresztény lélek megnyugvását az isteni Gondviselés döntésében.

A kötelességérzet, a melyre hallgatni egyúttal hazafias feladatul tekintette, irányítja őt legfontosabb politikai küzdelmeiben is.

Két ízben óhajta megmenteni a magyar parlamentarizmust és a képviselőháznak méltóságát, rendjét és munkaképességét.

A kötelességérzet hajtja élemedett korában is a harctérre. Ez indítja arra, hogy hónapokon át különböző harctereken, a lövészárokból katonáival megossza a hadiélet fáradalmait és nélkülözéseit. Ez parancsolja, hogy harctéri tennivalóit is élete kockáztatásával, a legnagyobb lelkiismeretességgel végezze.

Az ú. n. «forradalom» hisztériás napjaiban is helyén marad, habár távozásával életét menthette volna meg. Kötelességének érzi, egy újabb ezredév magyarjai előtt példát adni arra, hogy a kemény és erős férfi az *összeomlásnak legveszedelmesebb napjaiban sem hagyja el helyét.*

Ezt a kötelesség-hű felfogást legjellemzőbben példázza a *véderő fejlesztésének sürgetése.*

Zrinyi Miklós és Tisza István.

Tisza István előtt 228 esztendővel a *másik* halhatatlan magyar: Zrinyi Miklós, a költő, nagyszerű politikai művében,³ mely katonai emlékirat is, nemzete romlásának közeledtekor, hazájához való szereteténél fogva, «*hű őrálló gyanánt*» kiáltja: «*hallj meg engem élő magyar, ihon a veszedelem!*» Ha elfajzott is a magyar, szedje össze magát és kössön kardot, csakis így kerülheti el végső romlását.

¹ Saját kijelentése képviselőházi elnöki székfoglalójában 1912. május 22-én tartott 379. országos ülés 8. l.

² A képviselőház naplója: 1913. március 6-án tartott 443. országos ülés 24. lap.

³ «*Az Török Áfium ellen való orvosság*» (valószínűleg 1660-ban íratott). Gróf Zrinyi Miklós hadtudományi munkái 80., 81., 87., 89., 91–93., 97. — Gróf Zrinyi Miklós életrajza, írta Széchy Károly. IV. kötet. (Budapest 1900.) 106–121.

Egyik ó-testamentomi prófétára¹ hivatkozva, kiemeli Zrinyi, hogy az *«őrállónak»* meg kell jelentenie az ellenséges támadásnak fenyegető veszedelmét, mert különben *a fegyver által elvesztetteknek vérért tőle kéri számon az Úr!* «Im tudománt tesztek Előtted nagy Isten, én teljesítettem kötelességemet!»

Tisza István nem ilyen hangos riadóval, mint Zrinyi Miklós, de beszédek és cikkek útján *több mint két évtizeden keresztül* ismételve intette nemzetét, hogy *legfontosabb létérdekeiért* majd fegyvert kell fognia, *készüljön a védelemre.*

Bizonyos, hogy Tisza István is teljesen *átérezte*, hogy a nemzetéhez intézett ez a felhívás *az ő történelmi küldetése.*

A ki őt és cselekedeteit, különösen pedig nagy politikai küzdelmeit *nem* ebből a kötelességét felismerő szempontból méltányolja, az nem értheti meg őt és nem méltányolhatja eléggé.

Cselekedeteinek kúlsa.

Akaratereje és cselekvési energiája bámulatos volt. Ezek *is* hivatottá és rátermetté tették őt *a vezéri tisztre* és magyarázzák egyéniségének roppant *suggestio* hatását.

Akaratereje, energiája.

Akaratereje, energiája, valamint szorgalma s nagyszerű értelmi és testi szervezete tesz csak érthetővé azt *az emberfeletti sok munkát* is, a mit főleg felelős állásban, de egyébként is, mint képviselő, pártvezér, a közélet annyi más terén, sőt mikor magánember volt is, — magára vállalt és pontosan elvégzett. Ezt nehéz lesz bárkinek utánozni.

Munkabírása.

Ugy élt közöttünk, mint a magyar lovagkornak egyik *elkésve született alakja. Nemeslelkűsége és lovagiasága* legjellemzőbb tulajdonságaihoz tartoztak.

Lovagiasága.

Ezek magyarázzák sok egyéb érzését és cselekedetét.

Lovagias volt, nemcsak mint ember, hanem mint államférfi és a közéletnek munkása is.

Többször megesett, hogy — joggal vagy jogtalanul — támadtak olyan hatóságokat, kormányférfiakat, közös minisztereket vagy magas állásban levő más férfiakat, akikkel Tisza István együtt dolgozott! Mintha a legtermészetesebb dolog lett volna, nyomban védelmükre kelt és magára véve minden támadást,² a távollevő vagy az időközben elhalt munkatárs mellett szállt síkra.

Éveken át nehezedett reá az a rágalom, hogy ő okozta a háborút.

Kezében voltak az összes ellenbizonyítékok. Eloszlathatta volna a rágalmakat és ezzel bizonyára megmenti a hazának oly drága életét is.

Hallgatott, sőt életének utolsó napján elégetett íróasztalában őrzött némely bizonyító iratokat is, mert árthatott volna

¹ Ezékiel próféta III. 17., 18. és 20. XXXIII. 6. és 8. «Nem intetted őtet, az ő vérért kezédből kívánom meg».

² Példát közöl erre Czernin Im Weltkriege (1919.) 141—142. l.

más olyan kormányférfiaknak, akik 1914 júliusban csakugyan a háborús megoldást sürgették.

Lovagiasságából érthetők: gyengéd *szíve*, *hűsége*, nem *idealismusa*; rendkívüli *igazság-szeretete*, az, hogy megvetette a hazugságot, álnokságot, képmutatást; hogy leghevesebb politikai ellenfeleivel szemben sem érzett *sem irigységet*, *sem egyéni ellenszenvet*. Sőt mikor a nemzet többsége az ő politikai ellenfelei mellett döntött, Tisza István nemesen, szó nélkül félrevonult, éveken át semmi nehézséget nem okozott az új kormánynak; még a parlamenti bírálat jogával sem élt.

Mint a régi lovagok, úgy *ragaszkodott agg királyához*, a kinek nagy uralkodói tulajdonságait rendkívül tisztelte és a ki viszont annyi megpróbáltatás útján szerzett nagy emberismeretével teljesen méltányolta Tisza Istvánban a kiváló államférfit.

Tisza István mindent őszintén megmondott az «öreg úr»-nak, többször fejezett ki ellentétes véleményt és nem egyszer kellett azt is kijelentenie, hogy álláspontjának el nem fogadása esetén állásáról le kell mondania.

Későbbi időre való annak a felsorolása, hogy Tisza István politikai ellenfeleinek kísérletei hányszor iparkodtak érvényesülni az agg király udvarában s miként háritotta el azokat az uralkodó akarata.

Viszont egész hosszú sorozata van a magyar nemzet fontos érdekeit érintő azoknak a kérdéseknek, a melyekben I. Ferencz József uralkodása alatt Tisza István befolyása és álláspontja minden más felelős tényező javaslatával szemben döntőleg érvényesült.

Ennek köszönhetjük mindenekelőtt, hogy a világháború óriási megpróbáltatásainak több mint négy éve alatt hazánknak szent földéből, Magyarországnak évezredes területéből, a melyből nagysztrák érzésű férfiak, mint diplomaták vagy felelős állásban levők, prédára éhes, hűtlen szomszéd szövetségeseeknek egész országrészeket akartak odavetni,¹ — az uralkodó és a felelős tényezők egy talpalatnyi földet sem engedtek át.

Lelki élete.

De mégis legnagyobb benne az *ember*; a gyengéd szívé, vallásos férfi.

Ha nem lett volna is nagy államférfi, a lelki nagyság és a hitélet tekintetében Tisza István elérte a legmagasabb mértéket.

Szilárd, nyílt és egyenes jelleme, emelkedett gondolkozása és őszintesége a legnemesebb férfiak közé emelték.

Egyéniségének egyik fő jellemző vonása: a *hűség*. Hű volt elveihez, agg királyához, de mindenek felett magyar hazájához és nemzetéhez.

A lovagok fénykorába illett bele mély vallásossága, biblikus hite és *igazi keresztény világnézete*.

¹ Czernin i. m. több helyütt, különösen 107—108; 126—128.

A vallási közönyösség korában, azokban az években, mikor mindenki, a ki pozitív hitről beszélt, sokak részéről olcsó élczelődés és gúny tárgya volt: kérkedés nélkül, egyháza körében történt nyilatkozatai mellett úgyszólván mindegyik nagyobb beszédében bizonyosságát adta annak, hogy belső lelki életet él s a szó legnemesebb értelmében hívő keresztény. Nemcsak a lélek halhatatlanságát hitte, hanem a keresztény vallásnak alapigazságait is vallotta.

Egyik népes gyülekezet előtt mondta: «számtalan jelenség mutat arra, hogy az emberiség fejlődésének, haladásának sorát véges emberi elmétől és véges emberi akarattól független *magasabb hatalmasság intézi*».¹

«*Krisztus urunknak s egyúttal a magyar nemzeti kultúra szent ügyének szolgálatában*» azt az erős hitet vallja, «a mit magunknak *saját lelkünk munkájával* kerestünk meg.» (U. o. 485. l.)

Hangsúlyozza, hogy *szükségünk van élő hitre*, mely nem conventionalis formáságnak tekinti a vallásosságot, hanem bensőnkől fakadó és egész lényünket átható minden cselekedetünket irányító *élő erő*, a mely Jézus tanítása nyomán keresi és *megtalálja Istent*, az örök igazság és örök szeretet, az örök jószág és örök irgalom *Istent*, a kivel szemben *gyarló, hitvány porsem az ember*, a ki nélkül szármalmas *vergődés*, vanitatum vanitas, *minden emberi erőlködés*. Ő előtte kell magunkat igazán, őszintén megalázni.... Ez biztosítja lelkünk egyensúlyát, békéjét az élet küzdelmei és megpróbáltatásai között és ez ad fegyvert kezünkbe legveszedelmesebb ellenségeink: saját vágyaink, indulataink, szenvedélyeink leküzdésére».²

De nemcsak hívő, hanem harczos keresztény is volt.

Hangsúlyozta a hitetlenség és az erkölcsi anarchia veszedelmeit. Nyílt sisakkal küzdött az atheista, valamint a szabadgondolkodó irány ellen.

A vele egy felekezethez tartozókat azonban óvta a felekezeti türelmetlenségtől és a felekezetek közti torzsalkodástól. (U. o. 24. l.)

Születésénél fogva a református egyházhoz tartozott.

Természetes, *hogy magyar nemzeti érzésének egész hevével* évtizedeken át munkálkodott a ref. egyházi önkormányzat terén, és pedig abban a tudatban, hogy a «magyar protestáns egyháznak nemcsak a múltban volt *politikai nemzeti missiója*, hanem ez a magasztos hivatása megvan a jelenben is». (Főgondnoki székfoglaló 15. l.)

Teljesen értékelte azt a cultur-munkát, a melyet a magyar

Álláspontja a kereszténység egyetemes érdekeivel szemben.

¹ Elnöki megnyitója a Protestáns Irodalmi Társaságnak 1917 okt. 31-én tartott jubiláris díszgyűlésén. Protestáns Szemle 29. kötet 481 s. köv. l.

² A dunántúli ref. egyházkerület főgondnokává történt beiktatása alkalmával. 1907 ápril hó 30-án tartott székfoglaló beszéde. (Pápa 1907.) 25. l.

protestantismus a hazai *közüktatásügy* terén végzett. Iskoláink közül a hűségnek és nagyrabecsülésnek aranyszálai fűzték a debreczeni református főiskolához, a melyben nyilvános tanulmányait kezdte és hosszabb időn át folytatta.

Ezek mellett azonban a legnagyobb tisztelettel viseltetett a római katolikus egyház iránt. A kereszténységnek egyetemes ügyét szentnek tartotta; történelmünknek a római katolikus egyházzal összefüggő fontos fejleményeit teljesen átértette és nagyrabecsülte s mind nemzeti, mind állami munkájában a kereszténységnek nagy, egyetemes érdekeit is hiven szolgáltatta.

Vallásos-sága.

Igazi benső vallási életének nyilvánulásai közül valóban megkapó az a rögtönzés, a melyet az ezredében szolgáló egyik közlegénynek hősi halála alkalmával a harctéren mondott el. A református pap nem ment el a temetésre. Az ezredes helyettesítette a tábori lelkészt.

Az akkor már világhíres államférfi, a vasember, aki császároknak és királyoknak keményen megmondja a véleményét, a ki könnyedén otthagyja a miniszterelnöki állást, mert más nézetén van, mint a király, — ebben a beszédben is éppen olyan *mély lelki alázattal* borul le «Isten, az életnek és halálnak hatalmas Ura» előtt, mint minden igaz, hívő keresztény lélek.

Gyengéd-szive.

Tisza Istvánt a magyar közönségnek nagy része csak néhány elterjedtebb napilapnak *gyűlölettől tájékozó* cikkeiből és felületes leírásokból ismerte.

Tudták róla, hogy erélyes férfi, ismerték némely szokásait: pompás lovas, kitűnően vív, szívesen űz férfias sportokat stb. De egyébként a széles néprétegek egészen hamis képzeteket alkottak róla.

Tisza István *rendíthetetlenül bízott* nemzetének jobb jövőjében, de évek óta előre látta hazájának *időleget*, szörnyű megpróbáltatását, talán a saját sorsát is. Ezért arcán az utóbbi években, főleg a világháború tartama alatt, legtöbbször valami komor, gondterhes tekintet, a hogy *Beóthy Zsoltnak* mesteri tolla¹ kifejezte, «a tragikai végzetnek borús árnyéka ült».

Talán ezt a tekintetet vélték a külső után ítélők a hidegség vagy a zordság jelének.

Az igazság az, hogy Tisza István közügyekben komoly és *kemény férfi* s ha az ország érdekében szükségesnek vélte, *elszánt*, erélyes harczos is volt. A kötelességteljesítésben aczél; pedig *lelke mélyén gyengéden érző, szerencsétleneken és szenvedőkön szánakozó, belülről: csupa szív*.

A benső szeretetnek és becsülésnek legmélyebb érzéseivel ragaszkodott egykor boldog, tágabb, nagy családjához, melyet azután borzalmas években, hasonlóan a görög sorstragédiához, a szörnyű csapásoknak végtelen sora sujtott.

Senki nem ismerte igazán Tisza Istvánt, a ki nem tudja,

¹ Tisza István. Magyar Könyvtár. 922. sz. 6. lap.

mily szeretettel és büszkeséggel rajongott kis unokájáért. Utolsó éveinek egyik legnagyobb boldogsága volt, mikor «feledve bűt, feledve bánatot» és gondokat, néhány negyedórán át eljátszhatott a kis fiúval. Mikor pedig a harctéren volt, onnan írta neki a szeretettel teljes leveleket.

Mintaképe volt a jó testvérnek.

A ki látta, hogy ő, a ki heteken át teljes erővel küzdött a végből, hogy a háború ki ne törjön, mint gyötrődött; mikor állandóan a harctéren küzdött hős fivérei megsebesültek s az ifjabbiknak életben maradása is kétséges volt — az megdöbbenve állt a rejtély előtt: miért kell *annak* szenvedni, a ki nek «emberszeretete és vallásossága» másokról is el akarta háritani «ezt a pokoli megpróbáltatást!?»

Lám, azalatt a külföldnek imperialista kormányférfiai és a «revanche» előkészítői nem gyötrődtek, hanem fényes banketten ünnepeltették magukat és békekisérleteink ellenére újból és újból uszítottak a további vérontásra!

Tisza Istvánt az utolsó években is a fájdalmas családi csapásoknak egész sora sújtotta. Ilyenkor mindég újból kitűnt: mennyire *a szív és az érzés embere*.

Minisztertanács alatt kapta a váratlan értesítést arról, hogy egyik unokahuga, bájos fiatal leány, hirtelen elhunyt. A vasember megrendülve ugrott fel, hogy beszéljen családjának tagjaival. A kit a látszat után ítélők zordnak gondoltak, pár perc múlva teljesen lesujtva tért vissza munkatársaihoz. «Bocsássatok meg — így szólt — lehetetlen. *Nem bírom folytatni.*» És nyomban elutazott a lesujtott szülőket vigasztalni.

Hasonló volt az eset nagytehetségű, sok reményre jogosító egyik unokaöccsének, gróf Tisza Imrének halálakor.

A jóbarátokkal szemben a ragaszkodásnak és az ő családi bajaik és csapásaik idején az együttérzésnek megkapó tanujeleit adta.

Szerette és szánta a szegény embert, a szenvedőt és a szűkölködőt.¹ A ki látta, sohasem feledheti el, hogyha *szenvedőt*, nyomorúságot látott, nagy szívének egész melegét árasztotta az ismeretlenekre is. Ha Budapesten volt, naponként nagy kerülővel is felkeresett néhány szegény koldust, hogy személyesen adhasson nekik nagyobb segítséget.

¹ Közvetlenül a világháború kitörése előtti napokban az igazságügyi miniszteriumból, a hol sürgös és fontos kérdéseket tárgyalt, egyik miniszter társával másik tanácskozmányra ment. Eppen arról beszélt, vajjon kikerülhető lesz-e a borzalmas háború? És ha nem, mennyi szenvedést fog az okozni?

Egyszerre az utcán eléje akadt egy nyomorék kis fiú. Egyik lábára bēna volt; mankó segélyével járt. Vézna arcán szenvedés nyomai látszottak. Tisza István nyomban abban hagyta a beszélgetést. Lehajolt, magához emelte a *teljesen ismeretlent*: «Édes fiam, mi lett téged?» Kérdezősködött szülei, életviszonyai, lakása felől. Pénzt akart neki adni. Szánalmának és szeretetének egész melegével halmozta el a kis ismeretlen nyomorékot.

Vágyódott is a szeretetre.

«Szent némasággal» *szerette* hazáját.

Látszólagos hidegsége lényegtelen külsőség volt. Egy őszinte rögtönzött kijelentése ezt köteteknél meggyőzőbben bizonyítja.

1912 június 7-én a képviselőház ülése alatt egy volt képviselő reá lőtt. A Gondviselés akkor megóvta életét a reá és nemzetére váró óriási feladatok számára.

A legnagyobb nyugalommal folytatólag tovább elnökölt az ülésen. Ülés végén a folyosón több barátja, képviselőtársa hozzátódult, hogy egyik némán, a másik egy-két szóval kezét szorítson vele.

Egyik képviselő nagy izgalmában azt mondta neki: «Igazán azt sem tudom, mit kívánjak neked?»

Tisza István, a ki rövid idővel azelőtt menekült meg a haláltól, a legtermészetesebb hangon azt felelte: «Hogy mit kívánj nekem? Azt, hogy a barátaim **szeressenek!**»

Íme, a kit politikai ellenfelei közül oly sokan gyűöltek, egyesek átkoztak és halálra üldöztek volna, nemcsak szeretni tudott, családot, népmilliókat, hazát, hanem nagy lelke mélyén *áhitva vágyódott* jó embereknek ragaszkodására is.

És mennyire megbecsülte ezt a ragaszkodást. Megvallotta: «a közügy szolgájának saját lelkiismeretében, a teljesített kötelesség tudatában kell azt a vértetemet megtulálnia, a mely biztosítja lelki egyensúlyát a közéletnek minden megpróbáltatásai között. De ha e mellett sikerül *szeretetre*, becsülésre, bizalomra méltó munkatársakat találni és sikerül ezekben a becsülésen, *szereteten* és bizalmon alapuló igazi barátság érzelmait maga iránt felébreszteni, *akkor a közéletnek minden kellemetlenségeiért busás kárpótlást, minden áldozataért gyönyörűséges jutalmat talál.*»¹

Szeretete a nép iránt.

Lelkiismeretlen demagógok, radicales politikai kalandorok tervszerűen iparkodtak a munkásság körében terjeszteni azt a tudatos galád rágalmat, hogy Tisza István «népgyűlölő».

A valóság az, hogy a közélet munkásai közül senki Tisza Istvánnál nagyobbra nem becsülte a magyar nép *legszelebb* rétegeinek *értelmiségét, politikai érettségét*, államalkotó erejét, egyéb jó tulajdonságait és egész kedélyvilágát.

De minthogy lelkéből utálta és megvetette a demagógiát, soha egy szóval sem hízelt népeinek.

Nem demagóg volt, hanem államférfi, a ki «*megszerette pusztuló fáját.*»²

Bizonyára fő tényező volt ebben: erős magyarsága és ebből eredő együttérzése. De közrehatott erre a népeivel való közvetlen érintkezés is.

Kocsord, Geszt és Nagyszalonta környékének örök dicsősége lesz, hogy lakosainak faji tulajdonságaiból szerette meg

¹ A nemzeti munkapártban 1918 január 16-án mondott beszéde közölve az *Igazmondó* 1918. évi V. számának mellékletén 6. l.

² *Arany: Széchenyi emlékezete*, 8. versszak.

és az ő értelmiségük alapján becsülte nagyra az újkori Magyarországnak egyik legnagyobb fia a magyar népnek széles rétegeit.

Szerette népét azokban az évtizedekben is, mikor az Isten ezt az alföldi magyarságot jó kedvvel és bőséggel áldotta meg. S még jobban szerette, *mert szánta*, mikor a világháború pusztításai és inséges éveknek minden nyomorúsága egyszerre zúdult az ő magyar népére.

Ez a szeretet nemcsak szavakban nyilatkozott. A viszony közte és az alföldi magyarság közt benső, szoros, egészen páratlan volt. Tűz ütött ki a harmadik községben. Mihelyt közölték ennek hírért, éjjel is odalovagolt és ha kellett, egész éjjel oltotta a tüzet. Ha Geszten a legszegényebb napszámos vagy kiscsorda megbetegedett, meglátogatta és meggyőződött felőle, hogy helyesen kezelik-e? Még Tisza István fiatal korában az Alföldön kolerajárvány pusztított. Tisza István Kocsordon házról-házra járt, tanácsokat adott és önmaga ápolta a betegeket. Még évtizedek múlva is csodálkozó nagyrabecsüléssel emlegette: minő lelki nyugalommal tud meghalni az egyszerű, magyar, falusi ember!

Ismételve lelkére kötötte közelebbi ismerőseinek; járjanak be egy-egy falut, menjenek be minden házba, hallgassák meg, különösen a szegényebbeknek, a családi bajokkal küzdőknek panaszait!

«Majd meglátjátok — úgymond — mire körutatok véget ér, szegyenelni fogjátok, mi mindenféle miatt voltatok elégedetlenek, mikor a falusi ember igazi nagy csapásokat mily nyugodtan visel el.»

A magyar nép legszélesebb rétegeinek értelmiségét, politikai érettségét nagyobbra becsülte, mint a fél művelteknél található felületes kulturmázt.

Ragyogó szemmel beszélt el, hogy a radikális választójog elleni küzdelmei idején kapta egy alföldi falusi gazdának helyeslő-levelét, melyben egyebek között ez a mondat állt: «Ügyes-bajos dolgainkban legyen egyenlő a törvény, de az ország dolgába ne szóljon bele minden csavargó.» «Lásd, mindig mondtam — így szólt — minő érett ítélőtehetsége van a falusi magyar gazdának. A törvény előtti egyenlőség elvének igaz voltát és a radikális választójog veszedelmeit tömören kifejezi ez a mondat.»

Tisza Istvánnak sok szavában és tetteiben megnyilatkozott fájának izzó szeretete, a magyar munkásnak megbecsülése, az ezer éven át kifejlődött magyar földművelőosztálynak alapos ismerete s a lelki közösség érzése egész népével.

Saját szemeimmel láttam, hogy utolsó útján falujának több lakosa a falu végéig eléje jött és levett kalappal, könnyes szemekkel várta a koporsót.

Ennek így kellett történnie.

Ha mulnak is az évek, azoknak a falvaknak minden igaz magyar lakosa kell, hogy lombhullás idején, halottak napján

meggyászolja ezt a nagy magyart, mert évtizedek telnek majd el, míg a magyar Géniusznak olyan fényes megtestesülése úgy szereti a magyar népet, a mint Tisza István szerette.

És nemcsak így szerette, *úgy is bánt* a néppel és gazdasági, valamint háztartási alkalmazottaival mint munkatárs.

Száz példa közül csak egyet! Az utolsót!

Azon a szörnyű októberi estén, mikor az orgyilkosok betoppantak lakásába, komornyikja rémülten rohanva be hozzá, sürgette: meneküljön, ugorjon ki az ablakon, mert több katonára halálra keresi.

Tisza István felháborodással utasította vissza a javaslatot. «Nem menekülök én *fiam*, egész életemben így éltem, így is akarok meghalni.» És indult, hogy a gyilkosok elé menjen. De egy perczre megáll: búcsúzik. «Isten veled, László, *hűség* emberem voltál.»

S azután nyugodtan, szilárd léptekkel megy... meghalni.

II. AZ ÁLLAMFÉRFI.

Politikai
egyéni-
ségnek jel-
lemzése.

Tisza István talán nem volt régi értelemben vett született diplomata, sem politikai taktikus, de történelmi küldetésű és a vezéri tisztre rátermett magyar államférfi volt.

Államférfiúi munkásságának és küzdelmeinek egész területén is őszinte, nyílt, szókimondó, szilárd jellemű és ha kellett, harcra kész volt.

Egyik külföldi államférfi,¹ a kivel együtt dolgozott, kiemelte, hogy «*hűsége* olyan volt, mint az arany». — Jellem-szilárdsága, becsületessége, lovagiassága kizárt minden két-színűséget és képmutatást. Intrikák és politikai ravaszkodások kieszelésében járatlan, a mellett, hogy nemeslelkűsége megvetett volna minden ilyen eszközt, a mely nemzeti politikájának nagy céljaihoz teljesen méltatlan is lett volna.

Valamelyik Talleyrand jellemű diplomata és politikus álmélkodott volna, miként lehet az egyenesség és jellem leg-nemesebb fegyverzetével évtizedeken át az államférfi és párt-vezér tennivalóit végezni.

Véleményét tartózkodás nélkül megmondta mindenkinek: királyának,² külföldi uralkodónak, külföldi államférfiaknak és hadvezéreknek. Kifejtette meggyőződését akkor is, ha tudta, hogy annak következtében nemzetének többsége elfordul tőle.

Politikai álláspontjának sarkitételeihez, világnézetének alapvető elveihez szilárdan ragaszkodott. Ebben nem ismert semmi megalkuvást.

A clericalismusból nem volt benne semmi. De viszont *hajthatatlan politikai ellensége volt minden radicalis iránynak.*

¹ Czernin írta róla: «Er war treu wie Gold.» — Im Weltkrieg. Zweite Auflage. (1919.) 186. lap.

² Czernin i. m. 186. lap.

És míg a vele szemben állók közül politikai célból többen kötöttek időleges szövetséget magyarországi (habár persze *nem magyar*) radicalisokkal és szabadgondolkodókkal: addig Tisza István soha semmiféle okból *semmiféle destructio irány követőinek nem tett semmi engedményt*, mert ezt az irányt hazájára és nemzetére minden téren veszedelemnek tekintette. Élesen fejezte ezt ki a képviselőháznak 1917 június 25-én tartott ülésében: «Kérdés, akarunk-e térdet-fejet hajtani a romboló radicalis irányzat előtt, a mely *megtámadta mindazt, a mi legszentebb kincse a magyar nemzetnek*; belevágta fejszéjét mindabba az élet gyökerébe a magyar államnak, a melyből táplálkozik és a mely, ha nem lett volna, bizony kidőlt volna ez a fa a világháború viharában.

En tehát nem fogok megijedni ettől az áramlattól...

Nekem nem kell ezen radicalis secták Magyarországa, a melyek a maguk nemzetközi, romboló, atheista tanainak szűk látköréből néznek mindent. Nekem nem kell az a romboló irányzat, a mely egyenesen végveszedelmet jelent a magyar állam nemzeti jellegére és a magyar nép nemzeti jellegére nézve.» (Országgyűlési Értesítő, 729. országos ülés. 38. és 48. lap.)

Az események — fájdalom az ő halála után — itt is neki adtak igazat.

A magyar nemzeti állam kiépítésének fáradhatatlan munkása volt. Politikai eszménye: erős Magyarország, mint nemzeti egységes állam, mely «*nem az elnyomáson épül fel, hanem a nemzeti állam érdekében helyesen felhasználható összes hivatott erők egységesítésén nyugszik*», a mely megóvjá *állami önállóságát és területi épségét*, de semmi más állammal szemben nem táplál sem ellenséges indulatot, *sem támadó vagy hódító célzatot*.

A magyar nemzeti állam eszménye.

Kezdve a legfontosabb kérdésektől, száz és száz csekélyebb horderejű dologban mindig ennek a magyar nemzeti államnak egyetemes nagy érdekei vezeték és irányítják elhatározásában.

Még ott is, a hol állásfoglalását a felületes szemlélő csak valamely intézmény vagy társadalmi csoport érdekében állónak véli, előtte csak *magyar fajának fennmaradása* és jövője lebeg.

Politikai ellenfeleinek egyik csoportja (a néppárt) azért támadta, mert szabadelvű; a másik csoport (a demokraták és fegyverbarátaik) azért, hogy konzervatív politikát követ.

Politikai világnézete. (Liberális vagy konzervatív.)

Igy, általánosságban mind a két állítás *téves*. Helyesen állapítja meg Beöthy Zsolt (id. m. 18. l.), hogy Tisza István politikája egyszerűen «*magyar nemzeti politika*» volt.

Mindjárt politikai pályájának elején (26 éves korában), egyik tanulmányában¹ így jelölte meg álláspontját:

¹ Az agrárius kérdésről. Budapesti Szemle, L. köt. (1887.) 223. lap.

«A liberális szónak ötven év óta nagy varázsa van minálunk... Nemzetünk túlnyomó többsége szabadelvű ma is.

Ha van valaki, ki *lélke egész hevével híve a szabadelvű haladásnak*, úgy e sorok írója bizonyára az.

De a szabadelvűség nem szolgál dogmatismusból, nem az egyszer kiadott jelszónak vak követéséből, nem a phrasis uralmából áll.

Ne azt nézzük, benne van-e valamely eszme azon népszerű kathekismusban, mely a francia szabadelvű iskola sark-tételeit foglalja magában s a francia szabadelvű mozgalmak tépett zászlaja, hanem azt, *előmozdítja-e az a nemzet fejlődését a valódi és tartós egyéni és politikai szabadság felé.*»

Ezekhez a szavakhoz mindhalálig, harminczegy éven keresztül hű maradt.

Meggyőződésből kívánta *nemzetének haladását* s ez adta meg világnézetének igazi mértékét

És minden más szempont, minden divatos jelszó, minden politikai siker fölött, egész pályáján ott lebegett a döntő szempont: *magyar fajának fennmaradása és jövője.*

Junker volt-e? Hazájában és a külföldön többször támadták azzal a váddal, hogy magyar Junker volt. Egyik politikai ellenfele¹ hírlapi cikkben a Tisza István vezetése alatt álló egész ministeriumot is *«Junker kormány»*-nak nevezte.

Ezt az állítást sem Tisza István munkáiból vagy nyilatkozataiból, sem az általa követett politikából *nem* lehet igazolni.

Ellenkezőleg, Tisza Istvánnak már ifjú korában tett nyilatkozatai is tanuságot tesznek nemcsak socialis igazságszeretéről, hanem arról is, hogy a socializmus némely tanításaival szemben teljesen elfogulatlanul tud állást foglalni.

Az előkelő családból származó, gazdag férfi egyik *első* tanulmányában így ír: «Hát van-e abban valami igazság, hogy valaki pusztán azért, mert *véletlenül* gazdag szülők gyermeke, kényelmes tétlenségben élje át életét, míg mást, *a ki az Úr-nak éppen olyan teremtménye*, születése örökös munkára, örökös nélkülözésre kényszerít.

... Az emberi társadalomnak legsarkalatosabb érdekei teszik az örökösödési jogot szükségessé. De alapját *csakis* *célszerűségi* indokok képezik, az *igazság szempontjából* nagyon *bajos volna azt indokolni.*²

A Dunán-túli református egyházkerület ülésén, nagy nyilvánosság előtt, hazánk egyik jelentékeny részének összes református lelkészei jelenlétében hangsúlyozta: «Kegyetlen gúny közjólétről beszélni, *míg embertársaink nagy tömege a nyomor határain tengődik. Jogosult*, indokolt, mindnyájunk rokonszervére méltó az a törekvés, hogy a tömegek *jogos gazdasági érdeke* a társadalom gazdasági harczában érvényesüljön.»

¹ Gróf Andrássy Gyula 1914 június.

² Az agrárius kérdésről. Budapesti Szemle. 50. köt. (1887.) 215. lap.

Ugyanitt beszélt «a néptömegek anyagi helyzetének javítására irányuló *jogosult törekvésekről*.»¹

Demokratikus felfogását egyebek közt következő szavai jellemzik: «*A népnek erényeiben és akaraterejében van a trónnak, a nemzetnek és a szabadságnak egyedüli biztos alapja*.»²

Csak a történelmi igazságot szolgálta, mikor kiemelte (id. h. 188., 209., 220. l.) a magyar nemességnek érdemeit az előjogokról való lemondása és a közügyek intézése körül. Viszont azonban élesen elítélte: hibáit, gögjét, a productív munka kerülését s a gondatlanságot, a melyek a nemességnek anyagi romlását is okozták.

Együttal örömmel és bizalommal üdvözölte a modern társadalomnak új elemeit, örült az új erőnek, melyet ezekben nyert a magyar nemzet.

Ebben a kérdésben is döntő volt előtte: *magyarsága*.

A vidéki magyar nemesi osztály fenmaradását *főleg nemzetiségi vidéken magyar nemzeti szempontból* tartotta fontosnak.

«Minden rombadülő úri házzal fog az erő, gyengül a magyarság positioja, épen ott, a hol gyengülnie legkevésbé szabad». (Id. h. 222. l.)

Ez a természetes magyar nemzeti érzés csakugyan nem minősíthető «Junker» jellemvonásnak.

III. AZ ÍRÓ ÉS A SZÓNOK.

Tisza István nem volt az elmélet embere, de elméletileg az író. is kitűnően képzett férfi volt, a ki politikai actióját tudománnyal alapozta meg.

Igazi vesztség, hogy fényes tehetségével és nagy tanultságával nem állt módjában szélesebb körű tudományos munkásságot kifejtetni. De azért — tekintetbe véve sok más kötelességének betöltését — aránylag sokat írt.

Számos tanulmánya a legújabb kornak politikai történelme, a közjog, a közgazdasági és pénzügyi tudományok és a socialpolitika körébe esik. Legnagyobb számúak azonban *publicisztikai dolgozatai*, melyek kiterjednek az utolsó három évtizednek nagyon sok jelentős actualis kérdésére. Többnyire a nemzeti politika nagy céljait szolgálják. Első sorban *magyar fajának fenmaradásáért és jövőjéért* írta ezeket is.

Természetesen az író háttérbe szorul az államférfi és a politikus mellett.

Sem szónoki művei, sem irodalmi dolgozatai nem tartoz-

¹ Főgondnoki székfoglaló beszéde. 1907 április 30-án, Pápa 1907. 22. lap.

² Az *agrárius kérdésről*. 220. lap.

nak az ékesszólásnak vagy írásművészetnek hangzatos phrasik keresésével fogalmazott termékei közé.

Rendkívül gyorsan dolgozott. Az utóbbi években czikkeit és tanulmányait gyorsírónak szokta tollba mondani. Ezért sem volt lehetséges azoknak gondos kicsiszolása.

Irodalmi dolgozatai első sorban azért nagybecsűek, mert tanúságot tesznek tanulmányairól, széleskörű ismereteiről, sokoldalú olvasottságáról és egyúttal feltüntetve álláspontját, több fontos kérdésben kulcsot adnak jellemzéséhez s világnézetének megértéséhez.

De különben is e dolgozatok és beszédek a kiváló írónak s a nagy szónoknak sok tulajdonságát tükrözik.

Mindig teljesen uralkodik a tárgyon, a melyről beszél vagy ír.

Gondolatait rendszerint tömören fejezi ki.

Írálya kristálytiszt, világos. Kitűnő magyar nyelvézéke van. Kifejezőmódja tömör, szabatos, mindig fegyelmezett. Ítélete biztos és határozott.

Komolyan keresi az igazságot. Higgadtan fejteget. Érvekkel meggyőzni törekszik.

Kerüli a hatásvadászatot és a szellemeskedést. Ritkán használ színes képeket. Csak néha csillan ki metsző gúnyja és iróniája.

Máskor, a mikor lovagiassága és nemes érzése parancsolja (mint például a halála után megtámadott Baross Gábornak nobilis védelmében¹), teljes erővel kitör meggyőződése vagy megütközése. Nem titkolja felháborodását akkor sem, ha kontár kormányférfiak felületesen és könnyelműen intéznek el nagy kérdéseket²

Viszont szakszerű polemiáiban meglepően higgadt, teljesen a tárgy keretében marad; csaknem hideg.³

Egyes dolgozataiból kiváló írói tehetségei teljes mértékben felismerhetők.

Ilyenek különösen «Az agrárius kérdésről» (Budapesti Szemle 50. kötet (1887.), 177. és köv.) és «Barras emlékiratairól» szóló tanulmányai, (Budapesti Szemle, 89. köt. (1897.) 1—29. l.) valamint akadémiai székfoglalója,⁴ melyek legjobb dolgozatai közé tartoznak.

Az elsőben a társadalmi kérdések tárgyalása nagyérdekű.

Az utóbbi kettőben a korfestés tömörségében is megkapóan hű.

Írálya sok helyütt színes, változatos.

A «Barras emlékiratairól» szóló tanulmány bizonyítja, mily alaposan ismerte és mily igazságérzettel ítélte meg a

¹ Baross Gábor és rendszere. Budapesti Szemle, 79. köt. (1894. 300—308. l.)

² Pl. a «Sadowától Sedánig» cz. m. 60—61., 78—80. l.

³ Még egy pár szó Baross vasúti politikájáról. (Budapesti Szemle, 80. köt. (1894.) 130—136. l.)

⁴ Ezekről Történelmi Szemle, VIII. évf. (1919.) 156—157.

nagy francia forradalom, a rémuralom s a directorium történelmét, valamint irodalmát. Az akadémiai székfoglalóból kitűnik, milyen mélyen tanulmányozta a múlt század második felének történelmét is.

Teljes kifejezésre jut e két történelmi tanulmányban emelkedett erkölcsi felfogása és nagy jellemző ereje.

Székfoglalója jellemzi a nagy államférfiút, a ki azt írta. Egyet-mást a hivatásos történetíró talán másként dolgozott volna fel, de az egészét komoly magyar politikusok hosszú idő múlva is rendkívül sok tanulsággal fogják olvashatni.

Szónoki pályáján folytonosan emelkedett, az utolsó években is nőttön-nőtt. A szónok.

Pedig nem volt megáldva az elragadó ékesszólásnak némi külső adományával. Érczes és erőteljes hangjának nem volt sem különösen színes csengése, sem sok változatossága. Mégis *maradandó* hatású, nagy szónok volt.

Egyes nagyobb beszédei hallgatóinak lelkében frenetikus hatást keltettek fel. Ez nem mondvacsinált lelkesedés volt, hanem az őszinte elragadtatás nyilvánulása.

Hatása alól politikai ellenfelei közül sokan nem vonhatták ki magukat. Némely beszéde alatt a vele szemben ülő pártok egyes híveinek szemében a lelkesedés tüze lobbant fel, másokéban könny csillant meg.

A ki hosszú idő multával olvassa majd a beszédeket, a nagy hatás magyarázatát több körülményben fogja keresni.

Egyéniségének *nagy suggestió ereje* bizonyára szintén egyik ok volt. De a fő ok az, hogy sohasem a hatást kereste, hanem csak azt mondta ki, *a minnek igazságáról teljesen meg volt győződve*. Nagy lelkének egész hevével, világos fejének megvilágító erejével, a szavak egyszerűségével, s az államférfiúi tekintélynek súlyával fejtegette tárgyát.

A hallgatóknak át kellett érezniök, hogy a szónok *az igazságot keresi*, azt átérzi és valóban azt is juttatja kifejezésre.

Az igazság pedig nagy és maradandó hatalom; nyomatékosabb a csengő phrasisoknál. Ennek tudata s a szónok meggyőződésének a szavakból valósággal kiáradó ereje magával ragadta a hallgatóságot.

Különösen sikerültek rögtönzései és válaszai. Ötletei és eszének járása bámulatosan gyorsak voltak. Igazi debatter volt.

Nemzetünknek sorsdöntő éveiben, az élethalál-harcnak nehéz időszakában elmondott beszédei mintái az államférfiúi megnyilatkozásnak.

Rendszerint csodálatosan eltalálta: mit és mennyit lehetett és kellett mondania azokban a válságos esztendőkhben.

Mivel nem fitogtatta, kevesen vették észre, hogy igen fejlett æsthetikai és *művészeti* érzéke is volt.¹

¹ Már egyik első tanulmányában vallotta: «a vagyonszerzésnek semmi értelmé sem volna, ha nem vezetne életünknek szebbé-tételére.» Budapesti Szemle, 50. köt. 181. l.

Irodalmi és
művészeti
kérdések-
ben.

Felületes bírálók többször kifogásolták irodalmi és művészeti kérdésekben nyilvánított véleményeit, különösen azokat, a melyekben a destructiv irány termékeit ítélte el.

Most már minden magyar nemzeti irányt követő író és művész beláthatja, hogy Tisza Istvánnak magyar faji érzése és nagy áttekintő világnézete az irodalom és művészet terén is a *jó dolgokban* megérezte és helyesen ismerte fel az igazságot. Különösen helyesen utasította vissza a destructiv irodalmat és művészetet, melyek a radicalis iránynak csak nyilvánulási alakjai, illetőleg a melyek a radicalismus eszméinek érvényre jutását kívánják szolgálni.

IV. JÓSLATAI.

Széchenyi István óta nem volt magyar államférti, a kinek nemzetéhez intézett *jóslatait* az események annyira igazolták volna, mint Tisza István intéseit, a melyeknek egy része — sajnos — eredménytelen maradt.

Közpályájának kezdetétől fogva *évtizedeken* át figyelmezteti nemzetét, hogy Magyarország *fenmaradásához elkerülhetetlenül szükséges véderőnk fejlesztése*.

Évek során át fejtegeti, hogy ha a képviselőház munkaképességét, belső rendjét helyre nem állítja, «veszélyben forog a magyar nemzet önrendelkezése». Mióta az akkori trónörökös terveit nyilvánosságra hozták,¹ most már tudjuk, minő terveket szöttek a magyar nemzeti államnak *magyar országgyűlése* ellen.

Már 1914 deczemberben intette nemzetét, hogy «az igaz ügy melletti küzdelemben *végig* ki kell tartani».²

1918 nyarán pedig, mikor egyesek, sőt egy egész párt «entente-barát», illetőleg pacifista és defaitista eszméket nyíltan kezdték hangoztatni: figyelmezteti nemzetét, hogy ellen-seégeink *Magyarország feldarabolásáért* folytatják *akkor is a harcot*.³

Nem értettük meg. Ezért következett be két hónap múlva a szörnyű összeomlás; ezért volt hasztalan több mint négy évnek óriási és hősi erőfeszítése.

Kitűnik mindezekből, hogy a nagy ember, a gondviselés-szerű államférti *látnoki szemekkel* észrevette a hazájára váró veszedelmeket és teljes erővel, néha éveken át küzdött, hogy azok ellen védje magyar fáját.

Nemzetéhez intézett figyelmeztetéseit, évszázadok múlva

¹ Czernin: Im Weltkriege. Zweite Auflage. (1919.) 50. és köv. 62., 64., 107. és köv. l.

² «A háború hatása a nemzetre» című előadásában. *Magyar Figyelő*, V. évfolyam 10. lap.

³ Az olasz harctéren 1918 augusztus 25-éről írt levelében. Közölve *Igazmondó* 1918. szept. 7-iki sz. 2. l.

is úgy fogják tárgyalni, mint Széchényinek méltán híressé vált hasonló megnyilatkozásait.¹

Tisza István jóslatait — ép úgy, mint Széchényiét,² — csak kettő magyarázhatja: «*felső sugallat*», illetőleg a jövőt biztosan előre látó sejtélem, vagy olyan mély ész, a mely az összes számbajöhető okokat szigorúan elemzi és az azokból vonható következményeket biztosan vezeti le.

Tisza István kora fiatalságától fogva gondosan készült ^{Előkészü-}reá, hogy történelmi küldetését betölthesse. — Mindent meg- ^{letei.}tanult és mindent tudott is, a mire az ő korában magyar államférfiúnak szüksége volt.

Ezt lehetővé tette, hogy kimagaslott az újabkori Magyar- ^{Tehetségei.}ország fényes *tehetségei* közül is.

Intellectuális ereje az ismereteknek rendkívül széles körére terjedt ki és egyuttal meglepően mély volt.

Rendelkezett az értelemnek teljes műveltségével. — Itélő *tehetsége* gyors és találó.

Memóriája mind a nagy dolgokban, mind a kis részletekben meglepően hű.

Bámulatos összhangban egyesült benne a legtisztább ^{Tanul-}*fajmagyarság, a nyugot-európai* látkörrel, műveltséggel és ^{mányai.}tanultsággal, melyet több nyugot-európai nyelvben való tökéletes jártasság és külföldi helyszini tanulmányok és tapasztalatok is mélyítettek.

Hogy korán szolgálhassa nemzetét, szokatlanul fiatalon végezte iskolai tanulmányait.

Már tizennégyéves korában érettségi vizsgát tett. Éveken át az ősi debreczeni református kollegium tanulója, majd a budapesti, a berlini és heidelbergi egyetemek jogi karának hallgatója volt; azután főleg Németország és Anglia közviszonyainak helyszini tanulmányozásával készült a közpályára.

Elméleti sokféle tanulmányai között előtérben álltak az államtudományok, a közgazdaságtan és a politikai történelem.

Közéleti és irodalmi első szereplésében is e tanulmányok alapján aratta *első, meglepő nagy sikereit*.

Tanulmányait élte fogytáig folytatta; könyvtárának több mint ezer kötetét behatóan olvasta és alaposan ismerte. Később is állandóan tanulmányozta a külföldi államok közviszonyait és reformkérdéseit. A külföldi államférfiak emlékiratait és levelezését sokat olvasta.

Sok mindenfélét tanult, a mit nem is sejtettek róla. Például kedvelte a matematikát. Kevesen ismerték *zenei műveltségét*. Kitűnően zongorázott, főleg magyar népdalokat, de a klasszikus zenét is kedvelte és ismerte.

Tehetségének és tanulmányainak sokoldalúsága a legkülönbözőbb szakkérdések tárgyalásánál tűnt ki. Minden tárgyalat

¹ Kemény Zsigmond tanulmányai. Kiadja Gyulai Pál, I. köt. (Pest, 1870.) 158., 194., 268., 309., 377., 387., 400—402., 408—409. l.

² V. ö. Kemény: Széchényiről. Tanulmányai. I. 162.

kérdésnek mélyére hatolt. Ha néhány alaptételt kifejtettek előtte, mindent magából, vagy korábbi ismereteinek gazdag kincstárából merített.

V. ÁLLAMFÉRFIUI KÜLDETÉSE ÉS KÜZDELMEI.

Rövid törvényhatósági közszolgálat után ifjan, de mélyreható hazai és külföldi tanulmányok alapján, valamint az apai házból is *teljesen felkészülve* fogott Tisza István történelmi küldetésének igazi munkájához: a politikai pályára lépett.

A magyar törvényhozás ekkor már két évtized előtt megalkotta a kiegészítési törvényt.

A középeurópai szövetséget szintén évtizedek előtt megkötötték a felelős magyar tényezők és mindig helyeselte a magyar országgyűlésnek túlnyomó nagy többsége.

Bölcs magyar államférfiak már akkor régóta féltették nemzetünket külföldi államoknak imperialisticus tervétől és a hazánk szomszédságában is jelentkező törekvésektől.

Különösen a pánszláv veszedelem, egy nagy délszláv állam alakítását tervező többféle törekvés, továbbá a «*dákóromán*» propaganda, valamint a keleti bonyodalmaknak hazánkra is kiható, esetleg végzetessé válható következményei már rég ismeretesebbek voltak a komoly készültségű magyar államférfiak előtt.

Nemzetközi
viszonyok.

A *nemzetközi nagy veszedelmeket* előrelátó magyar államférfiak közül az első egyike volt ifj. báró Wesselényi Miklós.

Betegsége alatt, külföldi gyógyintézetben megismerkedvén több főrangú szláv és román férfival, a személyes érintkezésből tüzetesen tudomást szerzett a pánszláv és dákóromán propaganda ábrándjairól és terveiről.¹

«*Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében*» (Lipcse 1843.) című munkájában, amelynek intelmeit és jóslatait sem kortársai, sem az utána élő nemzedék nem vette elég tragikusnak, — Wesselényi már hetven évvel a világháború kitörése előtt «előrelátja a fenyegető veszélyt, mely már csaknem elkövetkezett és bajosan kikerülhető». Aggódik a keleti ügyek bonyodalmairól; fél a hazánk felett is elvonuló felhők miatt és «rettegve tekint Magyarországra, azon térre, ahol előbb-utóbb a civilizáció sorsa fog nagy világcsaták és népmozgalmak között eldőlni».²

Wesselényi előadja a pánszláv propaganda terveit és az orosz birodalomnak hazánkat is fenyegető növekedését.

Váolja az érintkezési pontokat, melyekben az orosz

¹ A részletekre nézve v. ö.: Wesselényi: *Szózat* cz. műve; továbbá Kemény Zsigmond tanulmányai. Kiadta Gyulai Pál (Pest 1870.) I. köt. 115. és köv. l.; Horváth Mihály: Huszonöt év Magyarország történelméből, II. kötet (Genf 1864) 126—130. Marczaei H.: A legújabbkor története (1892) 416—425.; 426. és köv.

² *Szózat* és Kemény id. munkája. I. 123. l.

világhódító érdekekkel «összetalálkoznak a délszlávok s a Balkán-félszigeten lakó grecoszláv népfajok irányai, sőt általában a lengyel és a cseh panszlavisztikus törekvések is».

Kifejti, hogy «az összeütközés az orosz hatalommal kikerülhetetlen».¹

Hangsúlyozza Wesselényi azt is, hogy «a nagy román (akkor ú. n. dáko-román) propaganda már a múlt század negyedik tizedében Erdélyre is kiterjesztette izgatásainak hálózatát». A fiatal román papok és tanítók között hatalmasan elterjedt az a vágy, hogy minden románt egyesíteni kell Nagy-Romániában, amely «határait Bessarábia széleitől terjesztene felénk, kiterjedne Erdélyre és ha lehet, a Tiszáig oinné foglalásait».²

Wesselényinek politikai belátását bizonyítja, hogy azért is sürgette a Magyarország és Erdély közötti uniót, mert félt, hogy különben «szabadabb tér nyílik a keleti népek konföderációjára».³

Wesselényi könyvének megjelenése után több mint négy évtíz edmulva is az orosz czári birodalom állandóan arra törekedett, hogy a balkáni félszigeten *kizárólagos* befolyást érvényesíthessen és mint már évszázadok óta Konstantinápoly elfoglalását és állandó birtokát felvette hódító céljai közé.⁴

Tisza István politikai pályájának kezdetén a következő volt a nemzetközi helyzet: Az akkor egységes orosz czári birodalom évszázados imperialisztikus törekvésekkel állt velünk szemben. Hódító céljainak a Balkánon első akadályaként volt: Magyarország és Ausztria.

Oroszország és hazánk között a Balkánon elháríthatatlan érdekellentétek állottak fenn és ezek fennmaradtak mindaddig, míg Oroszország le nem mond balkáni hódító terveiről. E miatt állandó szövetség az orosz czári birodalommal lehetetlen volt.

A nagy-román törekvéseket némely külpolitikai befolyások egyelőre háttérbe szorították ugyan, de megszüntetni nem tudták.

A Balkán-félszigeten orosz protekturátus alatt nagy ambíciójú új államok alakultak. Nemsokára jelentkeztek a magyar szerb törekvések is.

Akadémiánk halhatatlan megalapítója életének főcéljául vallotta: «*az emberiségnek egy nemzetet megtartani*».

Ő utána a legkiválóbb magyar államférfiak mind a magyar nemzeti államért imádkoztak, fáradtak, erre fordították agyuk legnemesebb munkáját. Ugyane célért dolgozott és Széchenyi óta senki sem bízott annyira Magyarország erejében és jobb jövőjében, mint Tisza István.

Küzdelmek
véderőnk
fejlesztéseért.

¹ Szózat és Kemény id. m. 124. l.

² Kemény id. m. I. 113.

³ Kemény I. 115—116.

⁴ Bethmann-Hollweg id. m.

De mivel látta a világháború veszedelmét, aggódó hazaszeretetének egész hevével *ötizedeken át* arra törekedett, hogy szeretett magyar faja — a «terebélyes nagy fa, mely társak nélkül áll magában,» «testvértelen ága nemének,» — minél jobban felkészülve állhasson szembe ellenségeinek készülő támadásával. Tudta: ez a háború más államokra csak győzelmet vagy vereséget jelentett. Hazánkra *a lét vagy nemlét* kérdése volt.

Ennek a nemzeti létünkért megvívandó szent védelmi háborúnak előre látása irányozza elhatározását, mikor elfogadja mind a már készen talált államjogi alapot, mind a külpolitikai irányt, a melyek mellett az akkori viszonyok között a magyar nemzeti állam érdekeit védetteknek hiszi.

Mindjárt első parlamenti szereplésének idejében szenvedélyes pártküzdelmek tűzébe került.

Mikor először jelent meg az országgyűlésen, ott heves és ekkeseredett viták folytak a később, 1889-ben szentesített véderőtörvény javaslata felett.

Az akkori ellenzék, szemben Deák Ferencz alkotásával, katonai és gazdasági téren a kiegyezés fejlesztését követelte.

Az ifjú képviselőnek államférfiúi készségét bizonyítja, hogy Tisza István közpályája kezdetétől fogva a magyar nemzet *létkérdésének* tekintette: «*a magyar nemzet katonai biztonságának megalapozását*».

Ezért sok népszerűbb, a nemzet többsége előtt kedvesebb s magában véve helyes és jogosult törekvés előtt Tisza István egy nagy feladatot lát: az ellenség túlerejével szemben *megvédeni a hazát*. Az erről való gondoskodásnak első teendője: *fejlesztelni a véderőt*.

Ebben a tekintetben sorsa és tettei megint Zrínyi Miklóstra emlékeztetnek. Zrínyi is jól tudta: könnyebb és százszor népszerűbb volna hangzatos szólamokkal kedveskedni nemzetének, de a nemzet jövőjére sokkal fontosabb: *gondoskodni a hazavédelméről*.

Tisza István soha, semmi más állammal szemben nem gondolt *támadó* háborúra.

De hazája *védelme* érdekében nem törődve gúnynyal és támadásokkal, mikor már *ötizedeken át* hasztalanul sürgette a katonai reformokat, mint *házelnök, a házszabályoknak tudatos megsértésével*, tető alá is hozta az 1912. évi véderőtörvényt.

A világháború négy első évében az egész nemzet átérezhette, *mint mentette meg ez az előrelátás éveken át a hazának szent földjét*, mindnyájunk családját az ellenség betörésétől, különösen az orosz hadseregek pusztításaitól.

Küzdelem a
parlamentarizmusért.

Tisza István «lelkének minden gondolatával csüggött a magyar képviselőházon, szerette és megbecsülte azt, mint a magyar nemzeti élet palladiumát». Tudta, hogy nemzetünk «ebben a szervében fejezheti ki akarátát s éppen azért annak

minél nagyobb hatalomban és tekintélyben részesítését minden magyar ember szent kötelességének» tartotta.¹

Rövid első miniszterelnöksége idején nagy csatákat vívott a magyar alkotmányosságért, a képviselőház *«rendjének, méltóságának és becsületének» megmentéséért.*

Akkor még kevesen tudták, de Tisza István ismerte Ferencz Ferdinondnak a magyar alkotmány ellen irányuló terveit, melyeket a trónörökösnek bizalmas tanácsadója² azóta nyíltan leleplezett.

Tisza István tudta, hogy e tervek megkísérlésére ürügyül használták volna a képviselőház akkori viszonyait, a technikai obstrukciót, a névszerinti szavazásokat.

Ebben a helyzetben Tisza Istvánnak lelkét kínzó aggodalmak gyötörték nemzetének jövője felől.

«Árvégszedelem csíráit látja egész nemzeti létünkre»; hiszi, hogy «koczkán van nemzetünknek minden legdrágább kincse».³

Nagy nemzeti érdekektől vezetve, teljes nyíltsággal szükségességnek tartja a házszabályok megsértését.

Az első kísérlet alkalmával *nem tudtuk őt megérteni.*

A nemzet többsége az ellenzék mellett döntött.

Tisza István *nemesen tudott lemondani. Panasz nélkül vonult a magánéletbe.*

Visszavonultságban eltöltött több esztendő után 1910-ben több társával együtt új pártot alakít és mint képviselő folytatja küzdelmeit azon házszabályok ellen, a melyek az ő meggyőződése szerint a magyar nemzeti államnak *azt a szervét, a melyben él és cselekszik,* a képviselőházat munkaképességében megbénították.

Tisztán látja, hogy közeledik *a világháborúnak* szörnyű megpróbáltatása és *bölcsen* akarta azt, hogy ez *a vihar* a magyar országgyűlést olyan állapotban találja, hogy *a sorsdöntő napokban a magyar államhoz méltóan cselekedni is tudjon és igazi akaratát* kellő időben kifejezésre bírja juttatni.

1912 május 22-én a magyar képviselőház elnökévé választja Tisza Istvánt.

Az őt támogató nemzeti munkapárt segítségével rövid idő múlva megalkotta az új házszabályokat.

Ez *emlékbeszéd* keretében a látszatát is kerülni óhajtom annak, hogy a mikor Tisza Istvánnak politikai küzdelmeit tárgyalom, a pártember is szóhoz jut.

Ezért itt szándékosan mellőzöm ennek a harcnak közjogi részleteit, melyeket hazánkban és a külföldön nagy irodalom tárgyalta⁴.

¹ Képviselői elnöki székfoglalója, az 1912 május 22-én tartott 379. országos ülésben, 8—9. l.

² Czernin: id. m. több helyen főleg 54., 62., 64. l.

³ *Küzdelem a parlamentárizmusért.* 17., 19., 31., 72. stb. l. — Képviselőházi elnöki székfoglalója, id. m. 8. l.

⁴ V. ö. Binding Károly lipcsei (*D. Notwer der Parlamente gegen ihre Mitglieder*); Szász Schwarzw Gústáv budapesti és Ereky István pozsonyi egyetemi tanároknak műveit.

B) *Tisza István második miniszterelnökségének kezdetén* 1913 júniusban, szemben a közép-európai szövetséggel, régén megalakult a hármás entente.

Francia- és Oroszország közt már 1894-ben formális szövetség jött létre; Nagy-Britannia pedig szövetséget kötött 1902-ben Japánnal, 1904-ben Franciaországgal és 1907-ben az Orosz birodalommal. Ezenfelül lekötötte Portugáliát és Spanyolországot.

Belgium — látszólag fentartva semlegességét — teljesen a hármás entente mellé állt.

A francia kormányok mindent elkövettek, hogy Olaszországot elszakítsák a hármás szövetségtől. Ez lényegben sikerült is.

Franciaország és Anglia 1912 novemberben tengerészeti megegyezést kötöttek és titkos megállapodásra léptek Belgiummal a szárazföldi háborúra nézve.

A revanche-ot sürgető *Poincaré*-nak elnökké választása után a francia kamara és Senatus 1913-ban megszavazták a hároméves szolgálati idő visszaállításáról szóló törvényt.

Elkészült Magyarország felosztásának galád terve is.

Nem kerülte el egyes magyar kormányférfiak figyelmét, hogy a világháborút közvetlenül megelőző években egyes orosz és román állampolgárok Magyarország területén olyan büntetendő cselekményeket követtek el, melyeknek világosan felismerhető célja volt a magyar kormánynak erőyes fellépésével háborús ürügyeket teremteni.

Ilyenek voltak: a *debreczeni* bombamerénylet,¹ a melynek a hajdu-dorogi magyar görög kath. püspöknek magyar vikáriusa és több más magyar honos esett áldozatul és ilyen a felvidéki panszláv agitatio.

A máramrosszigeti úgynevezett russzofil-perben, nyilvánosságra jutottak némely adatai annak a bűnös izgatásnak, a melyet a száznegyven millió lakosú orosz birodalomnak egyes küldöttei és bérenczei a magyarországi ruthének között megkíséreltek, a melynek terjedését csak a hatóságoknak előrelátása előzte meg még idejében s melyet azután a büntetőbiróságoknak kellett elnyomni.

A nagyszerb propagandát később (a VI. fejezetben) kell behatóan ismertetni. A csehek szótték az összeköttetést a panszlávokkal és az ententehatalmakkal.

Bizonyossá vált, hogy Magyarország ezeréves határait előbb-utóbb fegyverrel lesz kénytelen megvédeni.

A nemzetközi viszonyokat ismerő és a diplomácia titkaiba beavatott államférfiak² tudták, hogy külföldön már a világháború előtt nyíltan tárgyalták a kérdést: vajjon Magyarországot és Ausztriát szét kell-e darabolni, vagy fenn kell-e tartani?

¹ V. ö. Czernin id. m.

² Bethmann-Hollweg: Betrachtungen zum Weltkrieg. (1919.) I. 115.

Ilyen nemzetközi helyzetben a szövetség a német birodalommal nemcsak az *adott viszonyok* mellett a legjobb, hanem az egyedül lehetséges volt.

Megalkuvás a nagy-román és a nagy-szerb törekvésekkel képtelenség volt, hisz egész nagy országrészeket kellett volna szomszéd államoknak átengedni.

Ilyen nemzetközi viszonyok közt Tisza István a külpolitikára gyakorolt befolyásával **minél hosszabb békére** törekedett és pedig a végből, hogy a Balkán félszigeten olyan diplomáciai konstellációt teremtsen, a melynek folytán — első sorban Bulgáriának Magyarországhoz csatlakozásával — és azután új Balkánszövetség létrehozásával, — az erőviszonyok javunkra változzanak meg.¹

A történelem feladata lesz megbírálni ezt a külpolitikát.

Bizonyos, hogy Tisza István nem viseltetett ellenszenvvel *semmi más* nemzettel szemben. Különösen nagyrabecsülte a nagy angol és francia nemzeteket is, — amelyeknek alkotmányát, gazdasági viszonyait és művelődését behatóan ismerte.

De olyan külpolitika, a mely hirtelen változással francia-orosz-angol szövetséget keres, csak nyílt árulással lett volna lehetséges. Ezt teljesen kizárta Tisza István egyénisége, melynek egyik főjellemvonása a hűség volt.

A középeurópai szövetség pedig a már 70 év előtt jelentkezett pánszláv és nagy-román törekvésekkel szemben évtizedeken át megóvta hazánknak területi épségét és biztosította művelődési és gazdasági fejlődését.

VI. A VILÁGHÁBORÚ ELŐZMÉNYEI, KITÖRÉSE ÉS TISZA ISTVÁN FELELŐSSÉGE.

Irodalom: *Lindner* (Theodor) Weltgeschichte der letzten hundert Jahre II. köt. Stuttgart 1916., főleg II. 357—367.; 378 és köv., 403 és köv. 412 és köv. és 446—476; — *Schäfer* (Dietrich): Weltgeschichte der Neuzeit (7. kiadás, Berlin 1917) II. köt. 136—431. I — Ezenfelül *Lavisse-Ramnaud* Histoire générale XII. köt. Le monde contemporain. (1870—1900.) *Pflugk-Hartung*: Weltgeschichte (Neuzeit). Die Entwicklung der Menschheit in Staat und Gesellschaft. *Ullstein* főleg 289—366, 399—625 I. *Oncken* Allgemeine Geschichte in Einzeldarstellungen. Geschichte der neuesten Zeit 8 Bände, főleg Vierte Hauptabteilung. V. Geschichte der orientalischen Angelegenheit. VI. Das Zeitalter des Kaisers Wilhelm. L. még *Oscar Jäger*: Geschichte der neuesten Zeit 671—720. *Helmolt* Weltgeschichte 2-te Auflage (Leipzig u. Wien, 1919.) Fürst von Bülow: Deutsche Politik (Hobbing, 1916) 1—166. — *Müller-Meinungen*: Diplomatie und Weltkrieg (1917.) — Gróf *Andrássy Gyula*: Kinek bűne a háború? (1915.) *Tisza István igazsága* Kozma Andor előszavával. (1920.) — A legújabb emlékirat irodalomból. Főleg: Th. v. *Bethmann Hollweg*: Betrachtungen zum Weltkriege. (1919) Berlin, Hobbing), különösen 115—183; *Ottokar Czernin*: Im Weltkriege. u. 2-te Aufl. 1919.

¹ Világosan bizonyítja ezt a törekvését 1914 márc. 15-éről I. Ferencz József királyhoz tett előterjesztése is. Közli *Fraknoi*: Die ungarische Regierung. 7—13. L. még a *Tisza István igazsága* című röpiratot Kozma Andor előszavával.

Ullstein). *Helfferich*: Die Vorgeschichte des Weltkrieges. (1919.) — *Jagow*: Ursachen und Ausbruch des Weltkrieges (Berlin, 1919). — *Fraknoi*: Die ung. Regierung und die Entstehung des Weltkrieges. (Wien 1919.) — *Góósa* (Roderich): Das Wiener Kabinett und die Entstehung des Weltkrieges. (Wien, Seidel, 1919.)¹

Lelkiismeretlen demagóg izgatók, valamint radicalis politikai kalandorok *éveken át* mindent elkövettek a végből, hogy a nép széles rétegeinek, különösen a budapesti munkásosztálynak gyűlöletét felkeltsék Tisza István ellen.

Ezt avval a tudatos, galád rágalommal is iparkodtak fokozni, hogy ő okozta a világháborút és akarta annak vég nélküli folytatását.

A világháborúnak összes okait a tárgyilagos történetírásnak kell megállapítani.

A magyar nemzet és minden komoly államférfi nyugodtan nézhet a komoly történetírás ítélete elé.

Sem hódítani, sem más nemzetet leigázni nem akartunk. A világ legbékeszeretőbb népe voltunk s nem volt más vágyunk, minthogy az ezer éves Magyarország területét épségben fenn-tarthassuk.²

Halhatatlan tagtársunk emlékének tartozom azzal, hogy az *igazságot* ezen a helyen is megállapítom.

Történelmileg bizonyított tények a következők:

Tisza István semmi más állammal szemben nem viseltetett sem féltékenységgel, sem irigységgel, gyűlölettel vagy bosszúvágygyal.

Távol állott tőle az imperialistikus politikának még gondolata is; még inkább a támadó vagy hódító célzat más nemzet ellen.

Álláspontja
a háború-
kal szem-
ben.

Álláspontja a háborúkkal szemben. Szemben a rágal-makkal, melyek őt háborús uszítónak akarták feltüntetni, igazán meggyőző két nyilatkozata.

Évekkel a világháború kitörése előtt írta: «Gyűlöletes és bűnös a nagyravágyásból, hódító ösztönből táplálkozó harci vágy, átok az emberiségre az a nagy elme, a ki tehetségeit más nemzetek letörésére irányuló vérontás felidézésére használja».³

A háború kitörése után pedig egy előadásában, melynek minden szavát minden józan belátású becsületes magyar embernek ma is alá kell írnia — vallást tett a háborúra vonatkozó egész világnézetéről: «*A legnagyobb gonosztevő az, a ki a háború átkainak és csapásainak szükség nélkül teszi ki az emberiséget. Másrésről azonban nemzetnek, a melyik érdemes akar lenni a nemzet névre, a szükséges háborúra készen kell állnia.*»⁴

¹ Ismertette *Patek Ferencz* Századok LIII. évf. (1919) 181—184. l.

² Gr. Szapáry nagykövetünk kijelentése az orosz külügyminiszter előtt 1914 július havában.

³ Sadowától Sedanig. 47 l.

⁴ *A háború hatása a nemzetre.* 1914 december 22-én tartott előadása. *Magyar Figyelő* V. évf. 1—2 l.

Jellemének megértéséhez csak az juthat el, a ki fel bírja fogni, hogy vallásossága és hazafias lelkülete elítélték a borzalmas verontást, a melyet hódító revanche-politikusok zúditottak az egész emberiségre, de *utolsó lehelletéig és az utolsó lövészárokig* «a pokolnak minden ördöge ellen» megvédte volna hazájának szent földjét.

Mihelyt felelős állásba jutott, úgy fejtette ki külpolitikára gyakorolt alkotmányos befolyását, hogy világos: mindenképen az európai béke megővésére törekedett.¹

Külpolitikai, valamint belügyi munkaprogramja megállapításában is hosszú, zavartalan békére számított.

2. Magyarország és Ausztria államférfiai közül úgy a balkán-háborúk alatt, mint a szerajevói gyilkosság után épen ő tett *legtöbbet* a béke megővésére s a világháborúnak megelőzésére, illetőleg elhárítására.

3. A szerajevói gyilkosság napján véletlenül Geszten tartózkodott. A büntett híret még aznap délután telefonon én közöltem vele. Sem közvetlenül ekkor, sem az ezt követő napokon *legkevesbé sem gondolt arra*, hogy a gyilkosság következtében háború törhet ki.

Önmaga így jelölte meg akkori hangulatát és magatartását: «Egész lényem *fellázadt* a háború borzalmai ellen. *Vallás és hazafiság* parancsolták, hogy ezt a *pokoli megpróbáltatást* távol tartsam az emberiségtől és hazántól. Tiszta voltam afelől, hogy a conflagrációnak minden nagy hatalmat körébe kell vonnia és ezért *megtettem mindent, a mi módomban állt, hogy a kitörést meggátoljam.*»²

4. Tisza István mihelyt Berchtold Lipót külügyminisztertől értesült arról, hogy Berchtold a szerajevói orgyilkosság «alkalmát megragadni szándékozik a Szerbiával való leszámolásra», — azonnal közölte a külügyminiszterrel, hogy «*ezt végszetes hibának tartaná és semmi esetre sem vállalná a felelősséget.*»

Együttal Tisza István azonnal (1914 július 1-jéről) írásbeli előterjesztést³ tett királyunkhoz; kifejtette álláspontját és hangsúlyozta az «elképzелhető legrosszabb locus standink volna; az egész világ előtt úgy állanánk itt, mint béke-zavarók és nagy háborút szítanánk a legkedvezőtlenebb körülmények között».

¹ Határozottan *bizonyítja* ezt az az előterjesztés, melyet 1914 márczius 15-én, tehát több, mint négy hóval a világháború kitörése előtt I. Ferencz József király számára készített. Eredelije a bécsi udvari kabineti levéltárban. Egyes részeit közölte Fraknoi Vilmos: *Die ungarische Regierung und die Entstehung des Weltkrieges*. Wien, 1919. 7—13 l.

² *Marczali* Henrik egyetemi tanár előtt tett nyilatkozata és 1918 január 25-én Marczalihoz írt levele. Közzétéve *Pester Lloyd* 1919 okt. 24-iki 202. sz. 1. l. Ugyanezt bizonyítja *Czernin* id. m. 15—16 l.

³ Közölve *Új ördös könyvek. Tisza és a világháború*. (Az osztrák köztársaság külügyi hivatala által közzétett diplomatiái okiratok az 1914. évi háború előzményeiről. Az osztrák kiadás magyar fordítása. — Budapest 1919. — 21—23. lap.) Fraknoi id. m. 14. l.

5. Nehány nap múlva a szerajevói gyilkosság tettesei ellen teljesített vizsgálat adatainak, valamint a szerb sajtóban Magyarország ellen is intézett felháborítóan durva és kicsinylő támadásoknak hatása alatt néhány fiatal magyar képviselő a munkapárti pártkörben felemlítette a háborús megoldás lehetőségét Tisza előtt, a ki nyomban *határozottan szembe állt* ezzel a véleménynyel. Kereken kijelentette: «Fiaim, *nagy dolog a háború!*»

Egyik jelen volt ministertársa fejtette ki azután, hogy a jogban, különösen pedig a büntetőjogban megszűnt a collectiv felelősség korszaka. Ezután a kérdést nem tárgyalták tovább.

6. A gyilkosság következtében királyunk a német császárhoz kéziratot intézett. Ennek a levélnek a külügyministeriumban készült tervezetére Tisza István *lényeges* észrevételeket tett, melyekkel a Szerbiával szemben támasztandó követeléseket *enyhíteni* czélozta.¹

7. Tisza István *akadályozta meg* a szerajevói büntett után a feltétlenül háborús megoldást, amelyet az akkori külügyminister javaslatba hozott és a többi közös ministerek elfogadtak.

1914 július 6-án hívta meg Berchtold külügyminister Tisza Istvánt a következő napra közös ministertanácsra.

A tanácskozás elején² a külügyminister *határozottan javasolta a háborút Szerbia ellen*, megemlítvén: tisztában van vele, hogy ez orosz háborút vonhat maga után. (Id. h. 32.).

Berchtold egyúttal biztosította a közös ministertanács tagjait a német birodalom feltétlen támogatásáról.

*Tisza István*³ nyomban a külügyminister előterjesztése után felszólalt és kijelentette, hogy megelőző diplomáciai tárgyalás nélkül «*soha sem járulna hozzá* a Szerbia ellen intézendő *meglepetésszerű támadáshoz*, a mi úgy látszik tervbe volt véve és a mit sajnálatosképen gróf Hoyos követési tanácsos Berlinben is megbeszélés tárgyává tett».

«Ilyen támadás esetén Európa előtt igen nehéz helyzetünk volna és kivéve Bulgáriát, az összes Balkán-államoknak ellenséges érzületével kellene számolnunk, a nélkül, hogy Bulgária, mely akkor nagyon kimerült volt, Magyarországot kellőképen támogathatná.»

Kifejtette Tisza István: «feltétlenül *követeléseket kell támasztanunk* Szerbiával szemben. Ezeknek keményeknek kell ugyan lenniök, *de nem szabad, hogy teljesíthetlenné legyenek*. Ha Szerbia feltételeinket el nem fogadná, akkor *sem szabad* Szerbiának magsemmisítésére törekednünk és ő

¹ Gooss: *Das Wiener Kabinett und die Entstehung des Weltkrieges* (1919) 26—30. l.: *Fraknói* id. m. 15—16. l.

² A közös ministertanács jegyzőkönyvét közzétették *Új vörös könyvek: Tisza és a világháború*. (Budapest, 1919) 31—34. l. V. ö. *Fraknói* id. m. 18.

³ Felszólalásai *Új v. k.* 33—34., 38., 39. — *Fraknói* i. m. 19—21., 23—24., 25., 26. l.

mint magyar miniszterelnök *«soha sem engedné, hogy a monarchia Szerbiának egy részét annectálja»*.

Daczára a boszniai krízisnek, mely akkor beállott, Tisza István kiemelte, hogy *nem óhajt a háború mellett dönteni* és megfelelő diplomatai sikert alkalmasnak tart arra, hogy helyzetünket a Balkánon megjavítsa. Sikeres balkáni politikát lehet folytatni, ha Bulgária hozzánk csatlakozik. Egyúttal rámutatott, hogy *«egy európai háború mily rettenetes kalamitást jelentene a világra nézve»*.¹

A közös minisztertanácsnak összes többi tagjai *ellenkező* véleményen voltak: a háborús megoldást sürgették.

Az egész napon át késő estig tartott tanácskozás azzal végződött, hogy a többi jelen voltak csatlakoztak Tisza István nézetéhez. Elfogadták, hogy a *mozgósítás* csak akkor következék be, ha Magyarország és Ausztria Szerbiához konkrét követeléseket intéznek: azokat Szerbia visszautasította és ha szükséges lesz előbb Szerbiához ultimátumot is intézni, csak az ultimátum után.²

E tanácskozás végén a magyar miniszterelnök *ismét kiemelte*: «a Szerbiához intézendő követelések nem lehetnek olyan természetűek, hogy felismerhető legyen az a törekvésünk, hogy elfogadhatatlan követeléseket támasztunk. Hangsúlyozta azt is, *lemond az esetben, ha álláspontját nem vennék figyelembe.*»³

8. Habár Tisza István mint minden fontos kérdésben, úgy ebben is nézetét előszóval óhajtotta az uralkodó előtt kifejteni, ez alkalommal szükségesnek tartotta felkérni a külügyministert, hogy azt az írásbeli memorandumot, melyben a helyzetről való eltérő felfogását kifejti, vigye magával az akkor Ischlben tartózkodó király elé.

9. A memorandumban⁴ kifejtette Tisza István, hogy bár a közös ministeri értekezlet többi tagjai szükségesnek látták a háborút, részéről *«nem viselheti a felelősséget»*⁵ a Szerbia ellen javasolt katonai támadásért. Az egész világ előtt bizonyítanunk kell, hogy Szerbiával szemben *a jogos védelem* talaján állunk. Megfelelő, de nem fenyegető hangon írt jegyzéket kellene Szerbiához intézni. Egyúttal kívánja annak nyilvánkoztatását, hogy Szerbiát nem akarjuk megsemmisíteni, még kevésbé annectálni. *A kizárólagos háborús megoldásért a felelősséget nem viselheti.*⁶

Mindezekből megállapítható, hogy a külpolitikáért első sorban felelős tényezők közül *épen Tisza István ellenezte a háborús megoldást.*

¹ Új vörös könyvek: 39. lap; Gooss, id. m. 52—54; 56—57. l.

² Új vörös könyvek: 41. lap.

³ Új vörös könyvek: 41., 42., 43. lap; Gooss id. m. 59. l.

⁴ Új vörös könyvek 48—52. lap. Gooss id. m. 62—68. l.; Fraknoi 27—32. l.

⁵ Új vörös könyvek 50. l.

⁶ Új vörös könyvek 52. l.

10. Ezenfelül egy másik szintén július 8-áról kelt iratban¹ politikai okokon felül *katonai okokból* is *ellenezte* azt, hogy Szerbia ellen azonnal háború indíttassék.

Teljesen téves *Fraknoi*-nak az az állítása (id. m. 34. l.), hogy a király ezeket az előterjesztéseket «nem méltatta komoly mérlegelésre». *Epen az ellenkező* a valóság.

A július 7-iki ministertanácsan a külügyminister *meglepetésszerű* támadással *azonnali* háborút javasolt. Ebben a nézetben a ministertanács többi résztvevői is osztoztak. Ezzel szemben Tisza István *ellenezte* a rögtöni támadást és diplomáciai jegyzéket kívánt Szerbiához intézni.

A király az *utóbbi* álláspontot fogadta el, tehát igen is figyelemre méltatta Tisza István emlékiratait.

11. v. Tschirschky német nagykövet július elején két-izben közölte Berchtolddal, hogy Berlinben Szerbiával szemben valamely erőyes lépést várnak. Ezzel szemben Tisza István a július 7-iki közös ministertanácsan kereken megmondta:

«*Nem Németország dolga* megítélni azt: vajjon most Szerbia ellen háborút indítsunk-e vagy sem. Neki az a nézete, hogy *abban az időpontban* azon adatok alapján nem kell feltétlenül háborút viselni.»²

12. A *magyar kormány* tagjait a miniszterelnök az 1914 július 9-én éjjel tartott ministertanácsn tájékoztatta.

Közölte a nagy-szerb propagandára vonatkozólag megállapított adatokat, ismertette a külpolitikai helyzetet és az írásbeli memorandumot, melyet az Ischlbe utazott külügyminister azon a napon vitt magával a királyhoz. Kifejtette a miniszterelnök, hogy Szerbiával szemben komoly feltételeket kell megállapítanunk, de «*nem szabad túllőni a célon*». Ez alkalommal is kiemelte, hogy le kell mondani Szerbia megsemmisítéséről vagy bármely szerb terület *annectálásáról*.

A *magyar* ministertanács megadta a felhatalmazást arra, hogy a miniszterelnök *az általa képviselt álláspont* értelmében gyakorolja a további elhatározásokra az 1867: XII. t.-cz 8. §-a alapján a magyar kormányt illető befolyást.

13. Július 14-én Tisza István ismét Bécsbe érkezett. Fenntartotta azt a nézetét, hogy meglepetésszerű támadással nem szabad Szerbia ellen háborút indítani, azonban *a szerajevói vizsgálatnak újabb adatai* és az *újabb* diplomáciai adatok alapján hozzájárult ahhoz, hogy Szerbiával szemben rövid határidőhöz kötött jegyzékben követeléseket támasszunk.

14. Több ellenzéki képviselő július 8-án és 15-én a magyar országgyűlésen interpellatiót intézett Tisza Istvánhoz, a ki *nagy mérséklettel és nyugalommal* válaszolt. Beszédei Franciaországban és a francia sajtóban is jó hatást tettek.³

¹ Címe: «*Erőviszonyok az Oroszország, Szerbia és Románia elleni háborúban.*» A vezérkar főnökének adatai alapján. Eredelije a bécsi udvari levéltárban. Kivonatát közli *Fraknoi* 34–35. l.

² *Új vörös könyvek* 33. l. *Fraknoi* 20. l.

³ *Fraknoi* 39. l.

15. A július 19-iki közös ministertanácsan (mely a jegyzék szövegét is megbeszélte) Tisza István enyhítette a jegyzék tartalmát és egyhangú határozatot követelt és vitt keresztül arra nézve, hogy Szerbiától semmit sem óhajtunk annak-tálni.¹

16. 1914 július 24-én Tisza István a képviselőház ülésén bejelentvén a Szerbiához *intézett jegyzéknek átadását*, hangsúlyozta, hogy **«békét akarunk és békét keresünk»** és egyúttal kifejezést adott annak a reményének, hogy háborús bonyodalom nem fog bekövetkezni, mert Szerbiától nem kívánunk mást, mint *a békés szomszédi kötelességek teljesítését* és ez alól Szerbia nem fogja magát kivonhatni.²

Az egész ellenzék nevében annak szónoka, gróf *Andrássy Gyula*,³ a ki a miniszerelnök után szólalt fel, kijelentette, hogy a helyzet, mely Magyarország és Szerbia közt fennállott, — *tartarhatatlan*: jobbra vagy balra el kell dőlnie a dolognak — a mint Szerbia erősbödött, nőttön-nőtt ellenünk való gyűlölete is: tisztázni kell tehát a helyzetet. Andrássy is azt hitte, hogy a háború el lesz kerülhető, de mindenki lelkében annak a lehetősége van, hogy komoly fordulatot vehet a lépés, ekkor pedig *«a magyar nemzet létérdekei forognak kockán»*. Ezért az egész ellenzék felhatalmazásából kijelentette Andrássy, hogy *«a szövetséget ellenzék hazafias kötelességét mindenben teljesíteni fogja és elvárja, hogy minden magyar ember ezt a példát követni fogja»*.

Egyébként ekkor *nemcsak a képviselőház minden tagjának*, hanem az **egész országnak** egységes hangulata az volt, hogy *az ország területét Szerbiával szemben is meg kell védeni*.⁴

Gróf *Andrássy Gyula* a *Magyar Hirlapnak* 1914 július 28-án megjelent számában (1. oldal) ezeket írta: «Felemelő és megnyugtató a lelkesedés, melylyel az egész társadalom elszántnak mutatkozik Szerbiával a kérdés rendezésére. Az összeütközés nem végződhetik másként, mint teljes biztossággal a felől, hogy a nagy-szerb agitációtól mindenkorra békességünk lesz».

Ez volt az egész ország hangulata.

17. *Irekre terjedne annak a feltűntetése, hogy a háború localisálása céljából minő lépések történtek. Sajnos, hasztalanul.*

¹ *Fraknói* 41. l.

² A képviselőháznak 561. ülése (Napló 2. lap).

³ A képviselőháznak 1914 július 24-én tartott 561. ülése (Napló 2. lap).

⁴ *Justh Gyula*, a radikálisok akkori vezére helyeselte a jegyzék átadását, mert: «a haza védelmére készen állunk».

Gróf *Apponyi Albert* a képviselőháznak július 28-án tartott ülésén a megkönnyebbülés felkiáltásával állapította meg: *«Végre!»* tisztázatni fog a helyzet.

Július 25-én a magyar munkások nyugdíj- és rokkantegyesületének egy küldöttsége jelent meg az akkori kormánypárt helyiségében és tartalék-alapjából egy millió koronát ajánlott fel a haza védelmére.

A magyar képviselőházban is leplezve említették azt a szemrehányást, hogy *Sir Grey* angol külügyi államtitkárnak a szerb *conflictus* békés elintézését célzó közvetítése visszasíttatott.

Ez tévedés. *Sir Grey*nek első javaslata *elkészett*: július 28-án az ellenségeskedések megkezdése után érkezett Bécsbe.

A második közvetítő indítványra a július 31-én tartott közös ministertanács *épen Tisza István indítványára* azt válaszolta: «A monarchia kész azzal behatóan foglalkozni, de azon feltétel alatt, hogy Szerbia ellen a hadműveleteket folytatja és hogy az orosz mozgósítást *szüntessék be*», mert különben északi határaink védtelenek maradnak.

Ezt a határozatot Berchtold táviratban közölte a londoni és pétervári nagykövettekkel. A további tárgyalást Oroszország hiusította meg.

Hiába biztosította Magyarország és Ausztria külügyministere az orosz kormányt arról, hogy nem fogunk semmi orosz érdeket sérteni, sem szerb területet annectálni; nem fogjuk Szerbia *souverainitását* érinteni és készek vagyunk Oroszországgal orosz érdekek felől tárgyalásokat folytatni: az orosz kormány már 1914 július 29-én négy körletben mozgósított, július 30–31. közti éjjel pedig *elrendelte az általános mozgósítást*.

18. Tájékozatlanok többször felvetették a kérdést: ha ellemezte Tisza István a háborút, miért nem mondott le a hadüzenet után? miért nem háritotta a háború ódiumát más politikusokra, elsősorban gróf Berchtold külügyminiszterre?

Egy magyar történetíró (Fraknoi id. m. 60–61. l.) szerint Tisza István *megbocsáthatlan hibát* követett el, midőn a háború kitörése után demonstratív módon le nem mondott. Mint hatalmas ellenzék vezére meggátolhatta volna a háborúnak kitörését vagy folytatását.

Ez a bírálát téves és igaztalan.

Ilyen ellenvetés előtt gondosan tanulmányozni kell a kötetekre menő diplomáciai és egyéb történelmi anyagot, a mely a szerb hadüzenet előzményeit tartalmazza.

Tisza István nem mondott le, mert — a mint ön maga előadta¹ — «*legnagyobb elkeseredésére* a szerajevói vizsgálatnak a szerb kormány bűnösségét bizonyító adatai, továbbá Pasicsnak, több szerb diplomatának, valamint az egész szerb sajtónak hallatlanul provocáló, Magyarországot gúnyoló és becsmérlő nyilatkozatai» meggyőzték arról, hogy ha hazánk állami létében fenn akar maradni, nem nézheti tovább *tétlenül* a nagy-szerb propagandát és annak izgató, Dél-Magyarországon is lázító munkáját.

A szerajevói gyilkosság adatai — *egybevetve* a háborút közvetlenül megelőző években is fokozottan jelentkezett

¹ *Magyar Figyelő* V. évf. 4–5. l. és Marczali Henrikhez írt levelében *Pester Lloyd* id. sz.

panszláv és nagy-román izgatásokkal és törekvésekkel, teljes nagyságában feltűntették azt a veszélyt, a mely a magyar állam létét fenyegette.

«*A vizsgálat felderítette ennek a merényletnek egész hátterét.*»¹

Az óriási orosz birodalom két évszázad óta érvényesített imperialistikus törekvéseit a Balkánon is érvényre akarta juttatni. Minthogy ezen törekvéseknek Magyarország útjában állott: ennek életerejét akarták Észak- és Dél-Magyarországon űzött panszláv izgatással és nagy-szerb aknamunkával aláásni és azután a magyar államot igyekeztek szétdarabolni.

Már 1912-ben és 1913-ban Észak-Magyarországnak több vármegyéjében, különösen Máramarosban és Beregben széleskörű russophil-, illetőleg panszláv-propaganda és izgatás bizonyítékai merültek fel. Mezőgazdasági munkásokból politikai és felekezeti agitátorokká átalakult fanatikusok néhány hónap alatt százszámmra tudták áttéríteni a jó lelkű, de műveletlen, gyenge értelmiségű és könnyen befolyásolható ruthén földmivéseket. Egy-egy faluban 500—600 lakos tért át, azzal az érzéssel, hogy ők az áttérés folytán már orosz alattvalók lettek és az orosz vallás fejének, a csárnak tartoznak hűséggel.

Ezzel kapcsolatban Dél-Magyarország egyes vidékein is akadtak a panszláv agitációnak munkásai.

Ugyanazokban az években külföldön élő szerbajkú magyar állampolgárok vagyonekat költötték a *nagy-szerb propaganda czéljaira*,² a mi megmagyarázza a tervezett délszláv hódító törekvések ismeretét Észak-Amerikában is.

Ezek a nagy-szerb törekvések mind az óriási (akkor 140 millió lakossal bíró) *orosz birodalomnak kilátásba helyezett* és biztosan várt segítségére támaszkodtak.

Ezekkel a törekvésekkel egy időben, *Romániában* részben odaszökött magyar honosok, részben a román nationalistapárt tagjai magyar országrészeknek, elsősorban Erdélynek elfoglalását követelték.

Csak később, a *háború folyamán* mutatkoztak teljes veszedelmességükben a *cseheknek* Magyarország megsemmisítésére irányuló törekvései is, valamint mindezeknek a törekvéseknek összefüggése egymással.

De elsősorban volt veszélyes a magában Szerbiában űzött *nagy-szerb propaganda* munkája.

Már évekkel a világháború kitörése *előtt* Szerbiában sajtó útján, különböző egyesületekben, az ifjúság között, sőt a hivatalnoki, főleg a katonatiszti karban olyan törekvések nyilvánultak, a melyek a *magyar állam lételét s egész Európa békéjét*

¹ Tisza István megállapítása *A háború hatása a nemzetre* cz. előadásában Magyar Figyelő V. 4. l.

² Így pl. *Pupin* Mihajlo magyarországi születésű, a szerbajkú mérnök, technikai találmányának Észak-Amerikában szerzett nagy jövedelmét.

veszélyeztetették. A szerb sajtó és ezek az egyesületek hangosan követelték, hogy mindazokat az országrészeket, a melyekben délszlávok laknak, Magyarországtól, illetve Ausztriától bármily eszközzel — a mint az említett propaganda gyakran megírta — «*irtóháborúval is*» el kell szakítani és a nagy-szerb birodalom keretében állami egységbe kell hozni.

Ezek a törekvések jelentkeztek már *akkor is*, a mikor Tisza István még nem is volt felelős állásban, de különösen nagy erővel törtek ki Bosznia és Herzegovina annexiója után, 1908-ban, tehát akkor, mikor Tisza István még a képviselőház tagja sem volt, hanem a politikától teljesen visszavonultan élt.

Közvetlenül a szerajevói merénylet előtt és után *kétség-telen bizonyítékok* merültek fel arra, hogy ezek a nagy-szerb törekvések nemcsak a *szakadatlanul folytatott czéltudatos* propagandában nyilvánultak meg, nemcsak a *legsúlyosabb gyűlölet* és magasfokú izgatottság érzését *kivánták a szerb népben* és a Magyarország területén lakó szerbekben is fölkelteni és ébrentartani, hanem évek óta *az előkészületi cselekményeknek* egész sorozata követetett el a Magyarország és Ausztria ellen indítandó *irtóháborúra*.

Ha a magyar kormány fenn akarta tartani hazájának területi épségét, ezekkel az üzemekkel szemben védelmi intézkedéseket kellett tenni.

Ezért felelte Tisza István már július 8-án (mikor a feltétlenül háborús megoldást olyan hevesen ellenezte), hogy «a kormány ismeri kötelességét azon nagy érdekek szempontjából, melyek a béke fenntartásához fűződnek, de azon nagy érdekek szempontjából *is*, melyek Magyarország létérdekeihez fűződnek».¹

Július 23-ika előtt Tisza István azért ellenezte a feltétlenül háborús megoldást, mert remélte, hogy a Balkánon az erőviszonyok néhány év múlva (Bulgária csatlakozása és új Balkán-szövetség létrejövetele folytán) javunkra fognak megváltozni.²

De hazáját akkor is, azután is mindhalálig *védelmezni* akarta.

A védelemnek első módja volt az évek óta üzött nagy-szerb propaganda és a *délvidéken üzött lázító aknamunka* megszüntetése.

A szerb kormány az 1914 július 23-án (tehát a gyilkosság után négy hét múlva) átadott jegyzékre még a válaszádra kitűzött határidő *előtt, általános mozgósítással felelt*.

Mikor Berchthold még három napig várt a hadüzenettel, szerb katonák lőttek magyar csapatokra, hadizenet *nélkül*.

Elérkezett az ezer éves Magyarország *újabb élet-halál harcának ideje*.

Szerbiával és Oroszországgal szemben *is a jogos védelem*

¹ A képviselőháznak 551. ülése 57. l.

² Előterjesztése új v. k. 29. l.

alapján álltunk. Területünket, állami létünket, *mindent, a mi a magyarnak drága és mindörökre drága lesz*, kellett védelmeznünk.

Ezt a védelmi háborút *«ránk kényszerítették!»* Hitvány, megvetésre méltó az a nemzet, a *melyik kitér a reá kényszerített háború elől.*¹

De Tisza István nem mondhatott le azért, mert meg volt győződve a hivatásról, a kötelességekről, a melyek nemzetünk élet-halál harcának tartama alatt reá, mint a magyar kormány fejére vártak. Tudta, hogy ezekben a zord időkben **nemzetének** szüksége volt ő reá.

Ezenfelül az ő visszalépése — bármely indokolással történik — csak *csökkentette* volna azt az *elzártságot és erőt*, melyet a nemzet egészének, a legszélesebb néprétegeknek is abban az ellenségeink által *ránk kényszerített önvédelmi háborúban*, a sokszoros túlerővel szemben is ki kellett fejtenie, ha fenn akart maradni.

Tisza István nem conjunctura-politikus volt, a ki azt lesse és találgassa, hogy nehéz időkben nem volna-e könnyebb szabadulni az éjt-napot egygyé tevő szakadatlan munkától és nem lenne-e *célszerűbb*, az ő politikai jövőjére nézve kedvezőbb menekülni a felelősségtől, vagy éppen áthárítani azt akkori politikai ellenfeleire?!

Tisza István *államférfi* volt, a ki ha tudja, hogy ezáltal szolgálatot tesz hazájának, helyén marad *mindhalálig*.

Egészen *érthető*, következetes, kötelességszerű és *ethikailag minden kifogáson felül áll*, hogy Tisza István elnevezte a feltétlenül háborús megoldást, *de védelmezni akarta hazáját* és hozzájárult minden diplomáciai lépéshez, a mely e végből szükséges volt.

VII. MIT TETT TISZA ISTVÁN A BÉKE ÉRDEKÉBEN?

Szemben a váddal, hogy Tisza István akarta volna a háborúnak vég nélküli folytatását, álljanak a következő tények:

1. Tisza István határozottan ellenezte a korlátlan tenger-alatt járó háborút,² a mely csakugyan az Egyesült-Államok beavatkozására vezetett és eredménytelen is maradt.

2. Már 1915 deczemberben és azután többször *sürgette a békekötést*, kiemelve, hogy a központi hatalmak hamarább kimerülhetnek mint ellenségeink.³

3. Mint magyar miniszterelnök 1916 deczember 12-én Tisza István jelentette be a magyar országgyűlésnek azt az emlékeztetőt, de a szélesebb néprétegek memoriájában azóta elmosódott történeti tény, hogy *a központi hatalmak kormányai*

¹ Tisza István előadása *«Magyar Figyelő»* V. évf. 5. l.

² Czernin id. m.

³ Fraknói id. m. 50—55. l.

a béketárgyalások mielőbbi felvételére tettek a semleges államok útján javaslatot.

Az ellenséges államok kormányai azonban hivatalosan nem is feleltek; egyes ellenséges ministerek pedig csak göggel és gúnnyal válaszoltak a békekisérletre.

Az ellenséges államok kormányai nem békét akartak, hanem Magyarországot óhajtották leigázni és szétdarabolni szomszédos ellenségeink között, a melyek Magyarország területét már akkor papíron felosztották maguk között.

Ma már napnál világosabb, hogy ellenségeink kormányai már azért is óhajtották az általuk tervezett háborúnak tovább folytatását: mert csak így válthatták be azokat az ígéreteket, melyeket a cseheknek, továbbá a román és a szerb kormányoknak tettek. Ezek pedig hazánk területéből már akkor egész országrészeket óhajtottak elrabolni.

VIII. TISZA ISTVÁN MUNKÁSSÁGA ÉS HATÁSA A VILÁGHÁBORÚ ALATT.

A világháború kitörésével Tisza Istvánnak új nagy történelmi hivatást kellett betöltenie. Fokozni magyar fajának energiáját; munkájával és példaadásával növelni a kitartást hosszú éveknek minden megpróbáltatása között.

Egyéniségének hatását csak külön könyvben lehetne igazán méltatni.

A külpolitikára gyakorolt befolyásának köszönhetjük Bulgária csatlakozását.

Tisza István nagy suggestio erejének, vasakarátának, minden téren kifejtett munkásságának pedig nagy része volt abban, hogy nemzetünk ezt az önvédelmi háborút ellenséges túlerővel szemben, több mint négy esztendőn keresztül dicsőségesen állta meg.

Az első évek reánk, magyarokra aggodalommal, gyászszal teljes szörnyű esztendők voltak, de egyuttal a legenda hősiességnek, az erőfeszítésnek és kitartásnak olyan évei, melyekben ez az eltiprásra ítélt nemzet csodálatos ifjú erőt mutatott fel és minden ellenségének mindenkorra, a jövőre is bebizonyította, hogy kiüríthatatlan és nagy történelmi hivatását ezentúl is ebben az országban fogja betölteni.

Míg hős katonáinknak hadi erényei a harcztereken letűnt századok után újból tiszta fényben ragyogtak fel, itthon a nemzetnek nagy többsége megtette kötelességét. Öregek és hadbavonultak feleségei, özvegyek és árvák végezték a nehéz mezei munkát. A legtöbb magyar honos dolgozott s ha kellett, túrt és nélkülözött a hazáért. Ezek az évek álmatlan éjszakkal teljes, kínos esztendők voltak, de akkor igazán dicsőség és **nagy becsület volt — magyarnak lenni.**¹

¹ Kozma Andor egyik költeményéből.

Ezekben a zord, de magasztos időkben a magyar *ministerelnöknek* páratlan munkabírása és soha nem lankadó energiája itthon; később a *huszárezredesnek* nagyszerű kötelességteljesítése a harcztéren, mindig *ott állt a magyar bakának vitézsége mellett.*

Ez években Tisza István korábban mint miniszterelnök, később mint őt híven követő pártjának vezére minden külföldi tényezővel szemben is minden *téren egyforma erővel védte a hazának szent földjét és minden igazi nagy érdekét.*

Mikor Czernin¹ Erdélyt önként át akarta engedni Romániának, Tisza István azt írta neki: «bárki megkísérlené, hogy elvegyen csak egy négyzetméter magyar földet, *arra lövötünk.*» Mikor hazánk hátrányára akartak békét kötni, megmondta: *akkor elválunk Ausztriától és önállóan fogunk eljárni.*

És *így* viselkedett minden fontos kérdésben. Egyébként pedig reggeltől éjfélig dolgozott. A világháborúval járó tömerdek tennivalón felül nagy befolyást kívánt a külügyek vitelére.

Magának tartotta fenn a háború által sujtottak támogatása végett alakított Országos Hadsegélyező Bizottság és Hadi-gondozó Hivatal vezetését. E tennivalókat is a legmesszebbmenő kötelességtudással végezte. Személyesen járt a rokkantak gyűjtőtelepein, valamint az utókezelő intézetekben. A rokkantak kezelésének minden részletét úgy megtanulta, mintha orvos lett volna.

A háború folytán sujtott mindegyik társadalmi csoport, különösen a hadi özvegyek, árvák és rokkantak ügyeivel a legnagyobb odaadással foglalkozott.

IX. KÜZDELEM A RADICALIS VÁLASZTÓJOG ELLEN.

Utolsó nagy parlamenti küzdelmeit Tisza István a radicalis választójog ellen vívta.

Jól tudta, hogy az ezer éves Magyarország lakosságának csaknem fele idegen ajkú s ezért fajunknak minden ellensége *ötízedelek óta* arra számított, *hogy a szélső általános választójog* végét veti a magyar nemzeti állam magyar képviselőházának.²

Tisza István első sorban *a nemzeti állam egységét; ezenfelül országgyűlésünk színvonalát és a kis pártfractiók mellett*

¹ Czernin id. m. 140. l. és más helyeken.

² Már Schöffle, a volt osztrák miniszter megírta, hogy a kiegyezés alapján alakult magyar nemzeti államnak büszke épületét fenyegeti az előretörő általános választójognak minden fuvalma és az első keleti bonyodalom.

Benés, a későbbi cseh külügyminiszter 1916-ban, mint a Párisban működött cseh nemzeti tanács főtitkára «*Détruisez l'Autriche-Hongrie*» (43. l.) című művében kiemelte, hogy «a szlávok és románok követelték az általános választójogot, mely a magyarokat teljesen megfosztotta volna hegemoniájuktól.»

annak munkaképességét féltette, a demagogiának az értelmetlen, részben teljesen műveletlen nagy tömegekre gyakorolt félrevezető hatásától.

Ebben a küzdelmében is *erős magyar nemzeti érzése és a fájának jövőjéért* teljesen átérzett aggodalom irányították.

Mikor e kérdésben a király megváltoztatta álláspontját, Tisza István nyomban lemondott miniszterelnöki állásáról. Pedig tudnia kellett, hogy a világháború vége felé felelős állásban nagy szolgálatokat tehet hazájának, de perczig se habozott s nem volt hajlandó képviselni olyan választójogi elveket, a melyeket veszedelmeseknek tartott a magyar államnak nemzeti jellegére nézve.

Ismerem a miniszterelnöki állásról való lemondásának előzményeit és okait.

Ma szándékosan nem foglalkozom velük.

X. A HARCZTÉREN.

Olyan magától értetődő volt, hogy akik igazán ismerték őt, előre megmondták: Tisza István mihelyt tehette, ment a lövészárkba.

Harcztéri szolgálata ismét akaraterejének és cselekvési energiájának jellemző példája.

Mikor a miniszterelnökségről lemondott, 56 éves volt. A védkötelezettség korát rég meghaladta.

Éveken át a végsőig túlfeszített munka az ő vasesztését is megviselte.

Tudta, hogy hazájának élet-halál harcáról van szó és kezdettől fogva nem tartozott a könnyelműek közé. Könnyű megérteni: idegéletében is mennyi izgalomnak volt kitéve.

Orvosa és barátai tudták: mennyit szenvedett kínzó főfájásokban. Szervezete egyébként is pihenést kívánt volna.

Itthon még nagyobb szükség lett volna rá, mint a harcztéren.

Próbálták előtte mindezt kifejteni. Hasztalanul.

Őt, a ki mindegyik államférfi között legtöbbet tett, arra, hogy a világháború ki ne törjön, éveken át borzasztóan kínozták az a tudat, hogy hős katonáink a hazáért és mindnyájunkért mennyit szenvednek és nélkülöznek, ő (akkor 53—55 éves férfi) pedig nem osztozik ezekben. Hosszú álmatlan éjjelen át gyötrődött ezen; titokban folytonosan vágyódott a harcztérre, honnan a hivatali kötelesség tartotta vissza.

Mikor a harcztérre ért, megkönnyebbülve írta egyik barátjának: **«Végre itt vagyok!»**

Mindennap bejárta az arcvonalat, a melyet ezrede, — a mint mondani szokta, az ő «pompás huszárai», — védtek. Személyesen győződött meg rendben van-e minden az egész arczélen. Ezekben a menetekben kitette magát az ellenséges golyóknak és az ellenséges repülők bombáinak.

Ellenséges támadás hírére éjjel is megjelent a lövészárókban, hogy szembeszálljon a támadókkal.

A harctéren, a katonai szolgálat mellett, a bajtárs és emberbarát kötelességeinek egész sorozatát vette magára. Az ezredében szolgáló bármelyik közlegénynek családi és magánügyeiben sajátkezű leveleket írt itthoni hatóságoknak, vagy sajátkezű levélben barátait kérte fel, hogy járjanak el a hatóságnál.

Harctéren létének első hónapjában hegyek között, zord időben, egészségtelen víz mellett, erős láz támadta meg. Nem ment kórházba, sem magasabb parancsnoksághoz, hogy ápol-tassa magát. Ott maradt a lövészárókban és betegsége alatt sem fogadott el más ellátást, mint a mit ezredének bármely közlegénye kapott.

Lelki gyöttrődése, hogy korábban nem mehetett a harctérre, — azután egészen magától értetődő elhatározása, hogy mihelyt teheti, bevonul, — végre puritán, kötelességérzettel teljesített harctéri szolgálata ezek külön-külön és együtt hívebben jellemzik őt, mint akármely terjedelmes könyv tehetné.

Ez egészen ő! — *Ilyen* volt Tisza István!

XI. AZ UTOLSÓ HÓNAPOK.

1918 tavaszán és nyarának első hónapjában a választójogi javaslat tárgyalásai a fővároshoz kötötték Tisza Istvánt. Mint képviselő — s mint őt lemondása után is *hűségesen követő* nagy pártjának vezére, folytatta a parlamenti harcot.

A választójogi bizottságban, a nemzeti munkapárt értekezletein és a képviselőháznak plenáris ülésein szokott lelkiismeretességével dolgozik. Adatokat gyűjt; főleg a *nemzetiségi vidékekre* nézve számításokat végez; minden indítványt és módosítványt tüzetesen megvizsgál; annyira sorsdöntőnek tartja mindezt nemzetének jövőjére nézve.

Gyötrő aggodalmait mi sem bizonyította jobban, mint azok a jelenetek, mikor úgy a választójogi bizottság ülésén, mint a képviselőházban *összetett kezekkel* kérte az ellentétes nézetű levőket: az Istenért gondolják meg *az utolsó órában, hová ószik a nemzetet.*

Ezek a felszólalásai a legmélyebb hatást tették a vele szemben ülőkre is.

1918 augusztus elején, mikor a harctérre visszaindul, jöttek az első hiteles hírek, az ellenségeink által a nyugoti harctéren tömegesen alkalmazott tank-ek hatásáról.

Hazájáért gyötrő aggodalmakkal eltelve, tér vissza a harctérre, a hol pompás huszárjait a régi lelkes hangulatban találja. De rövid időn belül megdöbbenéssel vesz hírt arról, hogy nemzetét minden eddiginél nagyobb *veszély* fenyegeti: itthon széles néprétegekben kezd elterjedni a téves hit, *hogy a veszedelem már elmúlt.*

E mellett magyarországi, de persze *nem* magyar, még inkább külföldi defaitistáknak izgatása, propagandája teljes erővel folyik.

Tisza István nagy elkeseredéssel több cikket ír.

Utolsó
jósatai.

Figyelmezteti rá nemzetét, hogy «*mindenünk kockán forog, ha akkor leteszszük a fegyvert, több mint négy éven át hiába folyt a drága magyar vér, hasztalan volt minden óriási erőfeszítés és nélkülözés*»..., «a ki ilyen pillanatban zsibbasztja meg a nemzet karját, az *ellenész*, a kivel mint ilyennel kell szembeszállani *minden becsüleles magyar embernek*».¹

Utoljára inti nemzetét: «*A veszélyben forgó haza megmentése csak úgy lehetséges, ha a végsőre kész elszántsággal küzdjük végig a nemzeti létünkért vívott szent védelmi háborút.*»

Hasztalan! A nemzet többsége nem érti meg.

Mikor egy, a királytól kapott politikai jellegű megbízatás végzése után haza érkezik, itt kapja a hírt a macedoniai front összeomlásáról.

Ettől fogva csak egy gondolata van: mit tehet még nemzete megmentésére?

Álmatlan éjjeleken gyötrődik a haza jövője felől. Barátainak elmondja: ugyanazt érzi, mint mikor a *legnagyobb* családi csapások sujtották. Hisz csakugyan e kettőért élt: nemzetéért és egykor boldog családjáért.

Önmaga kezdeményezi, hogy legélesebb politikai ellenfeleit a király nevezze ki felelős állásokba.

Néhány nap múlva felismeri, hogy «*király és nemzet rohannak az örvény felé.*»

XII. A VÉG.

A görög végzet-tragédiák írójának tolla tudná csak jellemzően megírni az utolsó heteknek s annak a szörnyű napnak lefolyását.

Látni, hogy mindaz, a miért kora fiatalságától fogva küzdött és fáradott, miként megy az összeomlás felé!

A nemzetnek hálátlan része *szívesebben hallgat* kalandorokra és álprófétákra, mint ő reá. A pompás ezer *huszár*, a kikkel hazáját a *budapesti* ellenségekkel szemben is meg tudná védelmezni, messze van innét. *Semmit nem tehet*; hisz az intézkedés jogát rég kivették a kezéből!

S eközben sok törtető, több kalandor és néhány politikai gonosztevő hónapok óta tartó titkos összeesküvés után «*cselekedni*» kezdtek. A legtöbbet kicsi egyéni célok; egyeseket,

¹ Az olasz harc téren 1918 augusztus 25-éről írt levelében. Közölve «*Igazmondó*» 1918 szeptember 7-iki sz. 2. 1.

a kiknek nincs veszteni valójuk, az életfenntartás ösztöne és a hatalomvágy teszik elszántakká és erélyesekké.

Mit törődnek ezek a hazával.

Tisza István *nem hagyja el Budapestet!* Már hónapokkal előbb komoly férfi figyelmeztette: a forradalmi összeesküvésre előkészületeket tesznek; az ő halála elhatározott dolog. Nem hallgat reá. Október vége felé *elszánt nyugalommal* hallgatja végig egy akkor bemutatkozott tisztelőjének, megbízható férfinak hiteles közlését is; a forradalom *nehány napon* belül ki fog törni; őt még az nap meg fogják gyilkolni. Erről *nem szól senkinek egy szót sem.*

Hiába kérlelik: csak néhány napra utazzon bárhová.

Tisza István nem tér ki semmi veszély elől.

Bizton hiszem: *ha életben marad,* nemzetünknek ez a szörnyű romlása *nem* következett volna be.

Ha életben marad, ezer pompás huszárjával, a kik akkor is tűzbe mentek volna vele, az ezer éves Magyarország határánál *mindhalálig* megvédte volna ezt a szent földet és népes magyar városok és addig bevehetetlen várak kardcsapás *nélkül* nem estek volna *maroknyi* ellenséges csapatok kezébe.

Persze akkor radicalis kalandorok, defaitista degeneráltak és néhány politikai gonosztevő hónapokra nem lettek volna úrrá ebben a szegény országban!

Felbérelt orgyilkosok gaz kezétől kortársai között a leg-erősebbnek *ezért* kellett meghalnia.

Pedig *évtizedek munkája várt* volna reá akkor, a midőn hazáját újra fel kellett volna építeni.

És mi első pillanatra megdöbbenve állunk a rejtély előtt, miért kellett őt *épen akkor* elvesztenünk, mikor *egész életében* a *legnagyobb feladatokat* kellett volna betöltenie?

De ez csak a felületes szemlélőnek első tűnődése.

*

Tisza István tragédiája újabb megerősítése a nagy magyarok sorsának.

Zrínyi Miklóstól, a költőtől kezdve Széchenyi Istvánig — évszázadok óta legjobbaink hosszú sorára, éltük útja *végén* — ott leselkedik a tragikus halál, vagy a hosszú, gyötrelmes lelki szenvedés. Sokaknál, Tisza Istvánnál is, mindakettő együttesen!

Pedig ő államférfiúi és emberi nagysága alapján elérte a legmagasabb mértéket.

Hívei, tisztelői számára annál fájdalmasabb, hogy ő sem volt megkímélve nagyjaink végzetétől.

Hibáján kívül élete tragikumának két oka volt.

Az első, hogy a gondviselészerű államférfit közpályájának több jelentős korszakában *nem értették meg.*

Évekre terjedő visszavonultsága idején ez fájt neki, de nem panaszkodott és nem volt meglepetve, — Hisz a jósnak

előrelátásával már ifjú korában megérezte: hogy a kiváló férfiúnak *«szenvedélyes támadásokat, méltatlan vádakat kell eltűrnie és jutalma önfeláldozó küzdelmek között végig szolgált közpálya végén legfeljebb hideg elismerés»*.¹

Most már bizonyára a nemzet nagy többsége is elmondja róla legkedvesebb költőjével:

«El kelle buknunk, — haj minő tanulmány! —
Meg kelle törnöd, — óh, mily áldozat! —
Hogy romjaidra s *romjainkra* hullván,
Adjunk, Igaz! tenéked igazat.»²

Élete tragikumának másik oka volt, hogy a világháború vége felé erősebben bizott magyar fajának jövőjében és kitarthatóságában, mint többsége annak a nemzetnek, *a melynek egész életét szentelte*.

A Gondviselés meg akarja tartani ezt a nemzetet a *«magasztos rendeltetés»* számára, a melyet ebben az országban kell betöltenie. Ezért küldte Zrinyi Miklóst, Széchenyit, Deák Ferenczet és a többi.

Széchenyi jóslata lesz igaz: *«Nemzetünk még nagy szerepet fog játszani»*.³

De csak az Úr Isten tudja: talán *«bűneink miatt»* talán azért, hogy azután megtisztulva felemelkedjünk, — időről-időre valami súlyos csapás porba sujtja nemzetünket.

Ime Sajó, Mohács, Világos után, most az 1918. évi összeomlás és az ezt követő borzalmas, megátkozott évek!

Halhatatlan társunk Tisza István egyik legszebb tanulmányában⁴ a *Gondviselésbe vetett biblikus hitével* adja meg ilyen sorscsapások idején is a vigasztaló magyarázatot.

«Nem vak sors szeszélye hánnya az emberiség hajóját cél és rendszer nélkül ide s tova; *egy bölcs kéz vezeti azt megpróbáltatások, szenvedések és verontások szikláinak és zátonyjai között mindig tovább, magasztos rendeltetése felé!* Kicsinyek és nagyok, gyengék és erősek, egyesek és nemzetek öntudatlan eszközei az ő kezében.»

A *Gondviselés akaratát munkálta* Tisza István, midőn buzdította nemzetét *védelmének biztosítása* végett katonai erejének fejlesztésére, a *reakényszerített* háború alatt pedig a *kitartásra*.

Ezek nélkül tíz millió magyar, akkora ellenséges túlerővel szemben több mint négy éven keresztül miként tudott volna megállni?!

És ha a nemzetnek jelentékeny része hallgatott volna Tisza István intésére, ez a szörnyű összeomlásunk nem következett volna be.

¹ Barras emlékiratairól írt tanulmányában. Budap. Szemle. (1888.)

² Arany János: Széchenyi emlékezete, 22. versszak.

³ Széchenyi beszéde az 1840-iki országgyűlésen a sérelmek ügyében. Kemény Tanulmányai, I. 309. l.

⁴ Barras emlékiratairól. B. Szemle 89. köt. 29. l.

Tudom, hogy Tisza István *szeretett volna* tovább élni és küzdeni nemzetéért, de mikor ennek hálátlan többsége *nem* hallgatott többé reá: neki, — *hoggy hazáját holta után is szolgálhassa*, — a *vértanúság* lelki gyötrelmei között kellett *átmenni a halhatatlanságba*, hogy **akkor azután** egész nemzete *felismerje* az ő igazi nagyságát, sőt a jövő nemzedék követhesse is az ő példaadását.

Hiszen régi tapasztalat: mi magyarok néha felismerjük, és tiszteljük, sőt néha követjük is *igazi* nagyjainkat, de — *rendszert csak haláluk után*.

Ha életben marad, a nemzetnek egy része talán ma sem ismerné el az ő nagyságát és igazát.

Kicsoda hallgatott az *elő Széchenyre* 1840-től haláláig?! Még döblingi szenvedése, a hazáért átérezett kínzó lelki fájdalma sem volt elég.

Holta után azonban minden igazi nagy ember emeli és irányítja nemzetét.

Tisza István is «nőttön nő, a mint időben térben távozik».¹

Tisza Istvánt már emberi és államférfiai nagysága legjobbjaink közé emelte, vértanúsága óta pedig az ő egyénisége «*egy éltető eszmévé finomult*».²

A geszti sirboltból ide hallom a holt Vezér szavát: Barátaim! a magyar nemzeti államért és Magyarország területi épségeért, mindazért, a miért én több mint harmincz éven át fáradtam és a miért meghaltam, — Ti is dolgozzatok, ha kell, harczoljatok mindhalálig.

Tisztelt közönség! Az apostol szavai állnak ránk is. Mi magyarok, megaláztatunk, *de el nem veszünk*.³ Én bizton hiszem, hogy nemzetünknek mai romlását követi *a holnap feltámadása és a jövő felvirágzása*.

A jövő nemzedéktől függ, hogy ez *mielőbb* bekövetkezzék!

Ha évtizedek és évszázadok múlva igaz magyarok Tisza Istvánról emlékezni fognak, vegyenek az ő *bizalmából hitet és az ő életéből példát*.

Vegyenek hitet az isteni Gondviselésben, nemzetünknek ős erejében és hitet a jobb jövőben!

Ennek a jobb jövőnek göröngyös, nehéz útja van: a hazaszeretet, a kötelességérzet, a lankadatlan munka, az aczélos akaraterővel, kitartással, energiával végzett újraépítés útja.

Tisza Istvánnak egész élete ezen az úton is *fénylő minta-kép* késő nemzedékek számára.

«Olyan nemzet, a melyet *nem* elveszésre ítelt a Gondviselés, meg fogja érteni, meg fogja becsülni és **követni fogja** nagy és igaz embereit».⁴

¹ Arany János: *Széchenyi emlékezete*.

² Ugyanabból az ódából.

³ Pál apostol második levele a korinthusbeliekhez 4. rész. 9. vers.

⁴ Tisza István beszédéből, a melyet Deák Ferencz emlékezetére rendezett egyik ünnepélyen mondott el.

Halhatatlan vezérem írta egyik tanulmányában: «Késő nemzedékeknek hálás szeretete övezi *a boldogok* emlékét, kiket a sors kegye egy-egy pillanat szerencsés *hősevé vagy mátyrjává* avatott».¹

Szegény, letiport hazám *javára* kívánom: vajha egy új ezredéven át Tisza István osztályrészeül jutna utódainknak el nem muló kegyelete!

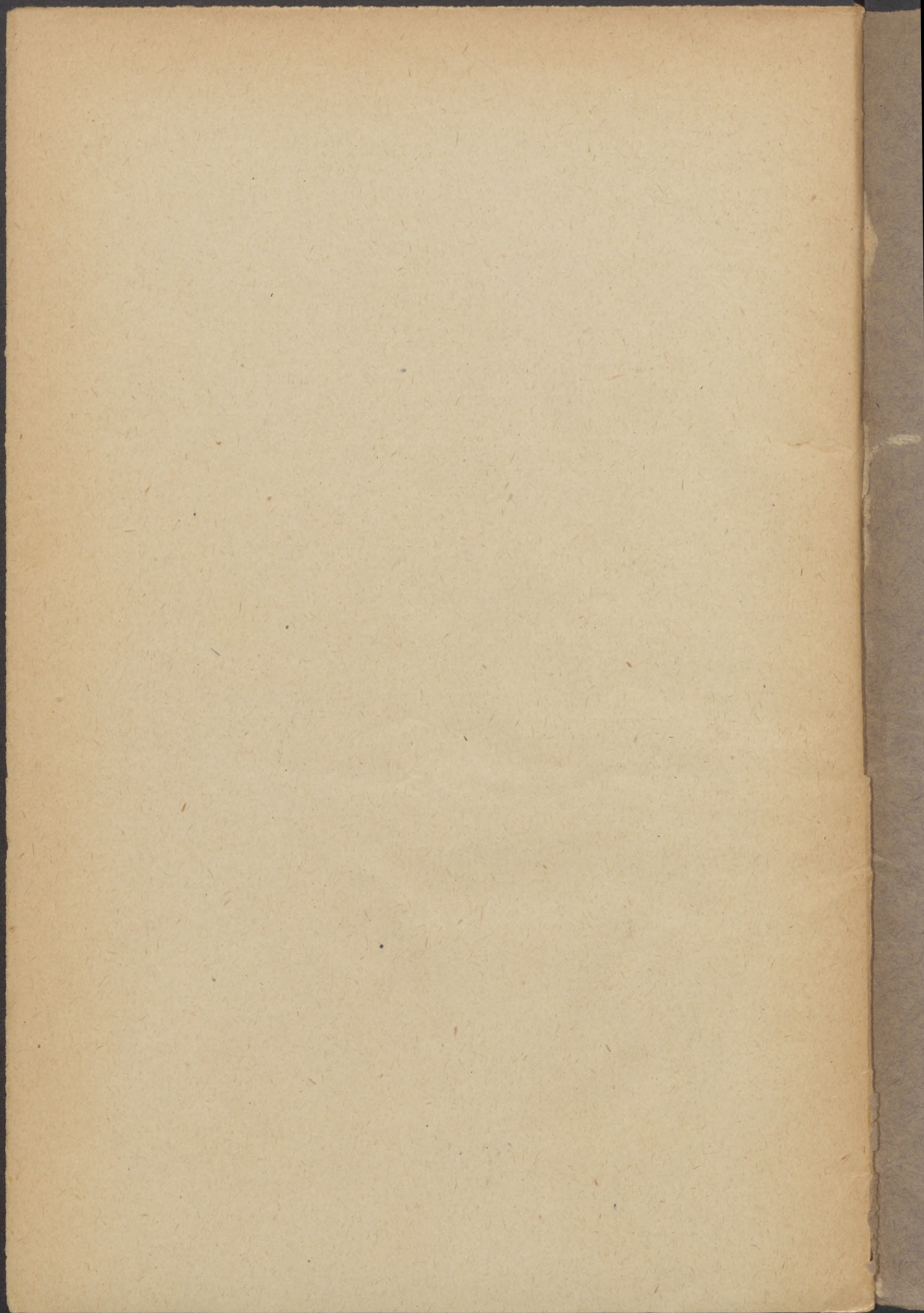
Mert abban a magyar nemzetben, melynek jobbjai Tisza István *nagyságát meg fogják érteni, példaadását pedig híven követik*, — lesz élni, haladni, művelődni, felvirágozni «*hit, jog és erő!*».

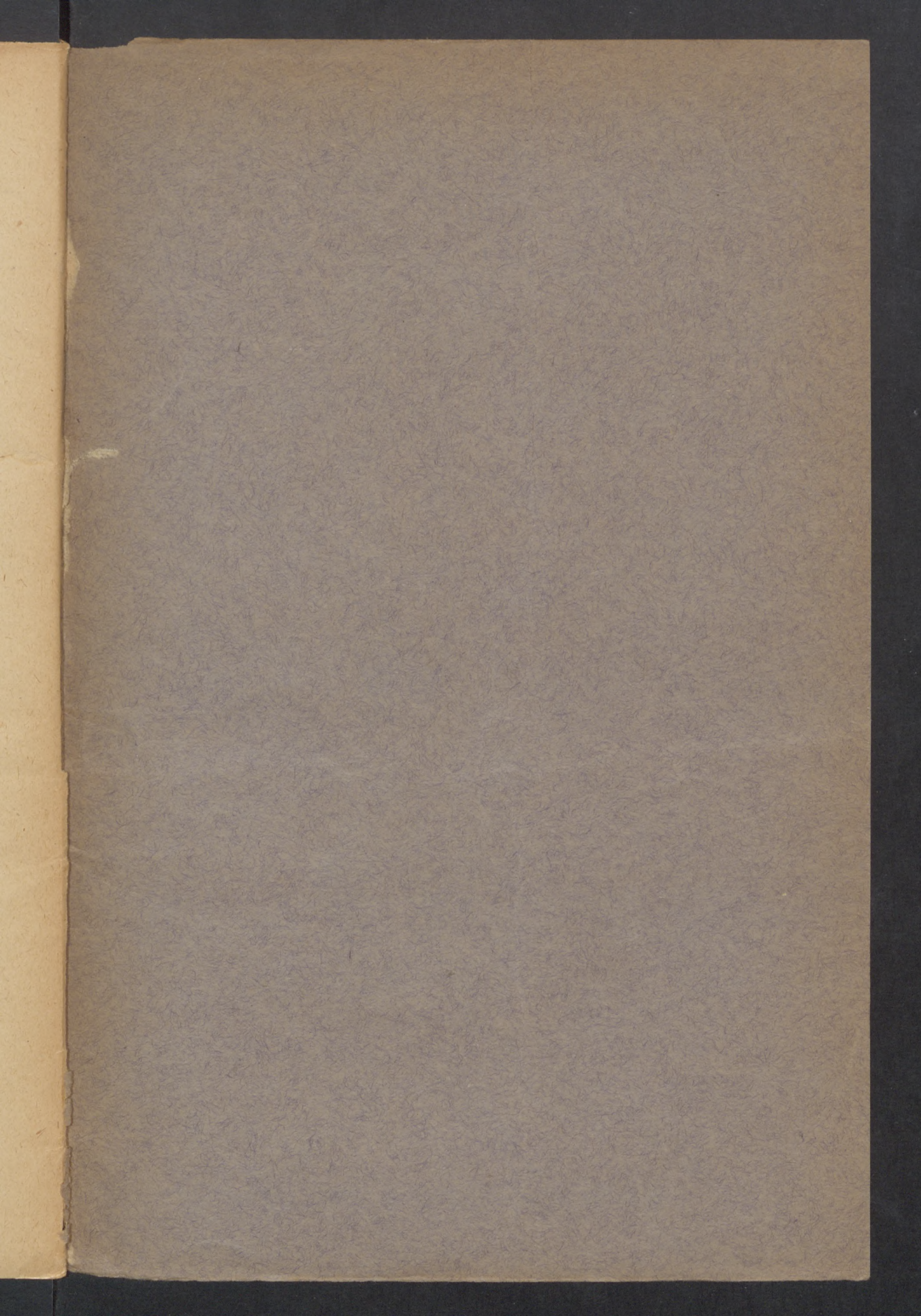
¹ *Barras emlékiratairól* id. h. 25. l.

TARTALOM.

	Oldal
Bevezető	3
I. Egyéniségének jellemzése (Az ember; a magyar ember; a magánember)	3
II. Az államférfi	14
III. Az író és a szónok	17
IV. Jóslatai	20
V. Államférfiúi küldetése és küzdelmei	22
VI. A világháború előzményei, kitörése és Tisza István felelőssége	27
VII. Mit tett Tisza István a béke érdekében?	37
VIII. Munkássága és hatása a világháború alatt	38
IX. Küzdelme a radikális választójog ellen	39
X. A harctéren	40
XI. Az utolsó hónapok	41
XII. A vég	42
Befejezés	43

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.